

HATIRALAR IŐIŐINDA ŞERİF HÜSEYİN İSYANI VE HİCAZ CEPHESİ

UMUT AKCAKAYA * & ERDAL AYDOŐAN**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'nde savaŐtıđı cephelerden biri de Hicaz Cephesi olmuştur. Hicaz Cephesi'ndeki mücadele esas olarak Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğinde isyan eden Arap aŐiretlerine karşı verilmiştir. İsyancılar, İngilizlerden önemli miktarda maddi, lojistik ve silah desteği görmüŐ, ayrıca İngiliz istihbarat ajanları isyancı liderlere askerİ danışmanlık yapmıŐtur. Şerif Hüseyin'in İngiliz yetkililerle gizli temasları harpten önce başlamış ve karşılıklı mektuplaŐmalar Şeklinde srmŐtur. Şerif Hüseyin'in, Arap nüfusun yaşadığı topraklarda bir Arap krallığı ile halifelik makamını kendi üzerinde birleştirmeyi planladığı bu yazışmalarda açıkça görülür. Nihayet aradığı desteği bulan Şerif, Haziran 1916'da isyanı baŐlatmıŐtur.

Hicaz'da yaşanan gelişmeler Sina-Filistin Cephesi'ndeki olaylarla doğrudan bağlantılı olmuştur. Şerif Hüseyin İsyanı harp sonuna kadar devam etmiş ancak Arap nüfus arasında geniş bir destek bulamamıŐtur. İsyanın başarısı ve milliyetçi bir nitelik kazanması ancak Osmanlı ordusunun Filistin Cephesi'ndeki mağlubiyeti ile mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arapçılık, Filistin Cephesi, Hicaz Cephesi, Medine Müdafaası, Şerif Hüseyin.

* 1. Yazar: T.C. Millİ Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı, Ankara/TÜRKİYE, umutakcakaya@outlook.com

ORCID: 0000-0002-6285-5982

** 2. Yazar: Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum/TÜRKİYE, erdalaydogan@atauni.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1343-951X

SHARIF HUSSAIN'S REVOLT AND HEJAZ FRONT IN THE LIGHT OF THE MEMORIES

ABSTRACT

Hedjaz front line was one of the front lines where Ottoman Empire fought during World War I. The struggle in the Hedjaz front line was indeed against Arabic tribes, which revolted and was led by Mecca Emir Sharif Hussein. The rebellion was economically and logistically supported by the English; besides, the English intelligence agencies provided military consultancy for rebellious leaders. The contacts between Sharif Hussein and the English started before World War I and went through correspondence then. In this correspondence, it is clearly seen that Sharif Hussein planned to unite Arab kingdom and caliphate in the places where the Arabian population lived. Thus, moving on the English support, Sharif Hussein revolted in June 1916.

The emerging affairs in Hedjaz were closely related to the events in Sinai-Palestine front line. Sharif Hussein's revolt continued till the end of World War I, but it was not supported by the Arabian population. The revolt paid off and was characterized with nationalism only when the Ottoman army was defeated in the Palestine front line.

Keywords: Arab Nationalism, Defense of Medina, Hejaz Front, Palestine Front, Sharif Hussein.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti I. Dünya Harbi'nde sekiz farklı cephede muharebe etmiştir. Bu cephelerden biri de esasında Sina-Filistin Cephesi'ne bağlı olan ancak uzaklığı ve kendine has şartları nedeniyle tali bir cephe olarak değerlendirilebilecek olan Hicaz Cephesi olmuştur. Hicaz diğer cephelere göre farklı özellikler göstermiş ve İmparatorluk ordularının kendi tebaası ile mücadele ettiği bir harp sahası olmuştur. Hicaz Cephesi'ndeki muharebeler esas olarak Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğinde isyan eden Arap aşiretlere karşı verilmiştir. İngilizler tarafından isyancılara önemli miktarda maddi, lojistik ve silah yardımı yapıldığı ve İngiliz istihbarat ajanlarının isyancı liderlere askerî danışmanlık yaptığı bilinen bir gerçektir. Ayrıca Kızıldeniz kıyısındaki muharebelerde İngiliz donanması tarafından isyancılara ateş desteği sağlanmıştır. Bununla beraber karada Osmanlı askerleri ile İtilaf orduları karşı karşıya gelmemiştir.

Hicaz Cephesi'nin açılması ve cephedeki olayların gelişimi Mekke Şerifi Hüseyin liderliğinde Haziran 1916'da başlayan isyan ile doğrudan bağlantılı olmuştur. 1 Kasım 1908'de Şerif Ali Paşa'nın azledilmesinin ardından Mekke Şerifliği'ne atanan Hüseyin bin Ali el-Haşimi, I. Dünya Harbi başlayana kadar Osmanlı yönetimi ile karşı karşıya gelmekten kaçınmış ancak harbin başlaması ve İstanbul'a karşı Londra'nın desteğini sağlamasıyla bu tavrı değiştirmiştir. Şerif Hüseyin'in Arap nüfusun yaşadığı topraklarda bir Arap krallığı ile halifelik makamını kendi üzerinde birleştirmeyi planladığı Kahire'deki İngiliz yetkililerle yaptığı yazışmalarda açıkça görülür. Bu amaçla başlattığı isyan harp sonuna kadar devam etmiş ancak Arap nüfus arasında istediği desteği bulamamış ve hiçbir zaman istediği kuvvete ulaşmamıştır. İngiliz yönetimi ile girdiği ilişki ise harp sonunda arzuladığı halifelik ve krallık makamlarını elde etmesine imkân vermemiştir. Bununla beraber Hicaz İsyanı, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ndeki savaş çabası üzerinde çok olumsuz etki yapmış ve Filistin Cephesi üzerindeki etkisi göz önüne alındığında harbin kaybedilmesinde etkili olmuştur.

Çalışmada Filistin ve Hicaz cephelerinde önemli roller üstlenen Türk ve Alman subayların günlük ve hatıratından yararlanılmıştır. Bu tanıklıklardan faydalanırken hatırat türünün kaynak olarak barındırdığı tehlikeler ve bu hatırlama kayıtlarının öznelliği özellikle göz önünde bulundurulmuştur.

I. Arapçılık Hareketinin Gelişimi

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun temel meselelerinden biri gayrimüslim tebaanın ayrılıkçı hareketleri olmuştur. Fransız Devrimi ve Avrupa'da gelişen milliyetçilik akımının etkisiyle ulusal bilinç kazanan etnik-dilsel gruplar İmparatorluk'tan ayrılmak için mücadeleye girişmiştir. Avrupalı büyük güçler tarafından da desteklenen bu mücadele Balkanlar'da sonuç vermiş, Yunanlar, Sırp ve Bulgarlar bağımsızlıklarını kazanmıştır. İmparatorluk toprakları içinde kalan gayrimüslim nüfusun devlete bağlılığı da git gide aşınmış, özellikle yüzyılın son çeyreğinde Ermeni ayrılıkçı hareketi hız kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Araplar da milliyetçilik akımından etkilenmiş ve aynı boyutta olmamakla beraber Hristiyan azınlıklara benzer bir süreç yaşamıştır. Arapçılık hareketinin ortaya çıkışında İmparatorluk tebaası olan Hristiyan Araplar öncü rolü oynamıştır. Arapçılık akımı, önemli bir kaynağını Mısır ve Suriye'de kurulan Hristiyan misyoner okullarında bulmuştur. Beyrut Amerikan Koleji (*Suriyeliler Protestan Koleji*) ve Fransız Cizvit Koleji (*Saint Joseph Üniversitesi*) gibi misyoner okullarında eğitim gören Arap gençleri Arapçılık akımının etkisinde kalmıştır¹. Bu okullarda gerek Arap geçmişini ve kültürünü bilen, gerekse Avrupa kültürü ve "milliyetçilik" akımı etkisinde kalan yeni bir nesil yetiştirilmişti. Misyoner okullarında eğitim göre Hristiyan Araplar, Suriye ve Mısır'da gazete ve dergiler çıkararak fikirlerini yaymaya çalışmışlardı².

Arapçılık akımının gelişiminde 19. yüzyılın ikinci yarısında güç kazanan İslamcılık akımının önemli etkisi olmuştur. İslam dünyasının Batı karşısındaki zayıf konumuna çare arayan bazı düşünürler hatayı İslam'ın zaman içinde yanlış yorumlanmasında bulmuş ve çare olarak gerçek İslam'a geri dönülmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Onlara göre gerçek İslam, Arapların İslam'ıdır. Bu düşünüşün öncü ismi Muhammed Abduh, Osmanlı Devleti'ni İslam'ın savunucusu olarak görmesine rağmen Arap İslam'ı kavramını öne çıkararak zımnen Osmanlılık düşüncesine karşı çıkmıştır. Abduh 1887'de şunları yazar;

“Kur'an'a geri dönmekten gayri hiçbir şey Müslümanların meselelerini
islah etme gücüne ve yeteneğine haiz değildir... Kur'an en muhkem

¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.14.

² Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s.231.

yönleriyle Arap dilinin kurallarına riayet edilerek anlaşılmalıdır. Yani kendi dillerinde indirilen Kur'an'a muhatap olan deve çobanlarının anladığı şekilde Kur'an, Arap dilini, Arapların münazara sahasındaki pratiklerini, Arapların tarihini ve Arapların vahyin geldiği zamandaki geleneklerini bilen bir Kur'an talebesine çok yakındır ve bu tür bilgilerin kullanılması Kur'an'ı anlamada en mükemmel yoldur.”

Esas İslam'a dönüş çağrısı, içinde gizli bir Arapçılık vurgusu taşımaktadır³.

Bu süreçte Arap seçkinler arasında bir ulus bilinci doğmuştur. Ancak bu bilinç, Hristiyan Araplar hariç tutulursa siyasal eylem ve bağımsızlık isteği aşamasına ulaşmamıştır. Arap dilini ve tarihini öne çıkartan kültürel ve edebi bir hareket olarak gelişmiştir. Arapçılık II. Meşrutiyet'le birlikte yeni bir aşamaya girmiş, teşkilatlanarak siyasileşmeye başlamış ve federalist bir program ortaya koymuştur⁴. İttihat ve Terakki'nin izlediği merkezîyetçi politikalar Arapçı aydınlar tarafından Türkleştirme gayretleri olarak görülmüş ve gösterilmiş, bunun karşında Araplar arasında yerel özerkliği korumaya ve genişletmeye yönelik hareketler gelişmiştir⁵.

Arapçılar bölgede ıslahat yapılmasını, adem-i merkezîyetin uygulanmasını, Türkçenin yanında Arapçanın da resmî dil olmasını, yerel bürokraside daha çok Arap'ın görevlendirilmesini ve Araplara bazı siyasi hakların verilmesini istemiştir. 1910'da İstanbul'da gizli olarak kurulan El-Kahtaniye, 1911'de Paris'te teşekkül eden Cemiyet'ül Arabiyye el-Fetat (Genç Arap Cemiyeti) ve 1912'de Kahire'de kurulan Hizb el-Lamerkeziyye el-İdari el-Osmani (Osmanlı İdaresi Adem-i Merkezîyet Partisi) en etkili Arap örgütleri olmuştur. El-Kahtaniyye Cemiyetinin ordu içindeki yapılanması ise El-Ahd olarak isimlendirilmiştir. El-Kahtaniye grubu Avusturya-Macaristan modelinde bir çifte monarşiyi dile getirmiş ancak bu İttihatçı yönetim tarafından tepkiyle karşılanmış ve cemiyetin kurucuları 1912'de Kahire'ye iltica etmek zorunda kalmıştır. 1913'te el-Fetat önderliğinde Paris'te bir Millî Arap Kongresi toplanmış, İttihatçılar kongreyi etkisiz hâle getirmek için anlaşma yolunu seçmiş ve kongreye temsilci göndermiştir. Kongre neticesinde varılan

³ Muhammed Abduh'un öğrencisi Reşit Rıza bir adım daha ileri giderek Arapçılık vurgusunu artırmıştır. C. Ernest Dawn, **Osmanlı'dan Arapçılığa**, Yöneliş, İstanbul 1998, s.150-152.

⁴ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1032.

⁵ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.133-134.

mutabakata göre Arap vilayetlerindeki ilk ve ortaokullarda öğretim dilinin Arapça olması, valilerin ve memurların Arapça bilenlerden seçilmesi, Arap gençlerinin askerlik vazifesini memleketlerine yakın yerlerde yapmaları, Osmanlı kabinesinde en az üç Arap nazır bulunması, Mebusan Meclisine daha çok Arap mebusun seçilmesi, mahkeme ve diyanet işleri gibi konularda düzenlemeler yapılması esasları üzerinde mutabık kalmışlardı. Ancak bu kararların büyük bir kısmının uygulaması konusunda İttihatçı yönetim tarafından kayda değer bir adım atılmamıştır⁶. Bununla beraber Mebusan Meclisindeki Arap mebus sayısının 1912'de 68 iken 1914 seçimlerinde 84'e çıktığı göz ardı edilmemelidir⁷.

Arapçılık hareketinin yoğun olarak hissedildiği yerler, diğer Arap bölgelerine göre ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda daha gelişmiş olmasının yanında Hristiyan Arap nüfusun daha yoğun olduğu Suriye ve Lübnan olmuştur. Ancak bu hareket Balkan ulusçuluğu gibi etkin ve yaygın bir karakter göstermekten uzaktır. Ernest Dawn'a göre 1914 Ekim ayı öncesinde sadece 126 kişi Arap milliyetçiliğinin aleni savunucuları veya milliyetçi Arap cemiyetlerinin üyeleri olarak bilinmektedir. Söz konusu 126 kişinin 51'i Suriyeli, 1'i Mısırlı, 21'i Lübnanlı, 18'i Iraklı, 22'si Filistinli ve 13'ünün ise memleketinin kökeni ve ikamet ettiği yer bilinmemektedir. Arapçılar arasında Suriye ve Lübnanlıların yüksek oranı dikkate değerdir⁸. Arapçılık hareketi temelde İttihatçı yönetimin merkezileştirme politikası karşısında imtiyazlı konumlarını kaybetme korkusuyla hareket eden yerel unsurlara, Mülkiye ve Harbiye mekteplerinde okuyan Arap öğrencilere ve düşük rütbeli subaylara dayanmıştır⁹. Arapçılık hareketinin Hicaz İsyanı'nın başladığı 1916 yılına kadar dikkate değer bir eyleminden bahsetmek güçtür. Arapçılık yapan cemiyetler isyan öncesinde Şerif Hüseyin'in oğulları Şerif Abdullah ve Şerif Faysal ile kurdukları ilişkiyle isyan içindeki yerlerini alacaktır. Bununla beraber Arapçılık hareketi üyelerinin, isyanın çıkmasında ve gelişmesindeki etkileri çok az olmuştur.

⁶ M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s.66-79; Ortaylı, a.g.m., s.1036

⁷ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s.189.

⁸ Dawn, a.g.e., s.170.

⁹ Ali A. Allawi, **Irak Kralı I. Faysal**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.38.

II. Şerif Hüseyin'in Mekke Emirliği ve İngilizlerle Temasları

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurumsal bir yapı kazanmış olan Mekke Emirliği'nin temel vazifesi, hac ibadetinin sorunsuz olarak yerine getirilmesini sağlamak, hacıların emniyetini temin etmek ve kutsal yerlerin işleriyle ilgilenmektir. Bu makam için Hz. Muhammed'in soyu olan Haşimi ailesi ileri gelenleri arasından devletçe atama yapılmaktaydı. Hicaz İsyanı'nın lideri olacak Şerif Hüseyin İbn-i Ali'nin emarete tayini 12 Kasım 1908'dir. Hüseyin'in II. Meşrutiyet'in ilanıyla denetleme iktidarına geçen İttihatçılar tarafından mı, yoksa Sultan II. Abdülhamit tarafından mı emarete getirildiği tartışmalı bir konudur. Emir Şekip Arslan'a göre Hüseyin'in emarete tayininde İttihatçıların Sultan Abdülhamit'e baskısı etkili olmuştur¹⁰.

Şerif Hüseyin emirliğinin ilk yıllarında izlediği politikalarla İstanbul ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Şerif'in, emirliğin gücünü ve prestijini artırma çabası merkezi hükûmetle iş birliği içinde olmasını gerektirmiştir. Bununla beraber kendi otoritesini ve emaretin geleneksel ayrıcalıklarını sınırlayabilecek reformlara karşı direnmeyi ihmal etmemiştir. Örnek olarak Medine'nin Hicaz vilayetinden ayrılarak müstakil muhafızlık olmasına tepki göstermiştir. Vilayetler Kanunu'nun Hicaz'da uygulanmasına da şiddetle karşı çıkmıştır. Ayrıca Hicaz Demiryolu'nun Medine'den Mekke'ye uzatılması ve Cidde-Mekke arasında demiryolu inşası konusunda muhalif bir tutum takındığı, Hicaz urbanını merkezi hükûmete karşı tahrik ettiği görülür¹¹.

Şerif Hüseyin, emarete atandığından itibaren bölgedeki gücünü ve etkisini artırmak için yoğun bir çaba harcamıştır. 1910 yılında Necd Bölgesi'nde

¹⁰ Emir Şekip Arslan, **Bir Arap Aydın Güzüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları**, Çatı Kitapları, İstanbul 2005, s.408; Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah ise İttihatçıların muhalefetine rağmen II. Abdülhamit'in büyük bir iltifatla babasını emarete getirdiğini iddia eder. Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?**, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s.21; Koşullar en kısa sürede bir emir tayin edilmesini zorunlu kılıyordu. Hüseyin'in seçildiğini ilan eden irade üzerindeki tarih her ne kadar 24 Kasım'ı gösteriyorsa da daha önceki 12 Kasım tarihli bir irade de Hüseyin'den Mekke emiri olarak bahsedilmektedir. İradede bu tür evrakla birlikte yollanması gereken alışılmış ekler yoktur. Dolayısıyla "re'sen irade" kategorisindedir, yani kabinenin tavsiyesi olmadan doğrudan padişah tarafından çıkarılmış bir irade olduğu anlaşılmaktadır. Yani Şerif Hüseyin'in seçilmesinin taraflar (İTC, padişah, sadrazam, İngiliz Büyükelçiliği, Şerif Haydar) arasındaki rekabetin bir sonucu olmadığı, daha çok Sultan Abdülhamid'in mantıklı ve pek de tartışmalı olmayan bir seçim, olduğu söylenebilir. Kayalı, a.g.e., s.174.

¹¹ Kayalı, a.g.e., s.180-185.

hâkim olan İbnu's-Suud üzerine yaptığı harekât bu amacı gütmüştür. Ancak İstanbul'dan istediği desteği göremeyen Şerif Hüseyin, İbnu's-Suud'a karşı kesin bir başarı sağlayamamıştır. Şerif Hüseyin, 1910 yılı sonunda Asir Bölgesi'nde isyan eden Seyyid İdrisi'ye karşı Osmanlı yönetimi tarafından yürütülen harekâta da yer almıştır. Ancak burada hükûmet kuvvetleriyle ilişkileri gergin olmuş ve bunun neticesinde harekâttan çekilmiştir¹². Şerif Abdullah, Asir Harekâtı esnasında Şerif Hüseyin'in Osmanlı saltanatına bağlılığının sarsıldığı ve bu tarihten itibaren bağımsızlık fikrine kaydığını iddia eder¹³.

Geniş yetkilere sahip olan Mekke Emirlerinin bölgedeki Osmanlı memurlarıyla sürtüşme yaşamaları rastlanmayan bir durum değildir. Nitekim Şerif Hüseyin'in de bu dönemde sıkça değişen Hicaz valileri ve Medine muhafızları ile sürekli olarak çatışma yaşadığı görülür. Şerif bu hükûmet görevlileri konusunda İstanbul'a pek çok kez şikâyetle bulunmuş, bazılarının azlini ve yerine kendi önerdiği isimlerin getirilmesini istemiştir. Emaret ile Hicaz Valiliği arasındaki çatışma özellikle 1913 sonunda Vehip (Kaçı) Bey'in valiliğe atanmasıyla şiddetini artırmıştır. Şerif Hüseyin'in 1914 başından itibaren azledilme kaygısına kapıldığı ve buna karşı İngilizlerle temas arayışına girdiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim harp yaklaşırken gelişen iç ve devletler arası siyasi koşullar, Şerif Hüseyin'i İstanbul ile özdeşleşmekle elde edilebilecek fırsatlardan vazgeçip kendi kişisel gücünü ve prestijini artıracak fırsatların peşine düşmesine yol açmıştır¹⁴.

Şerif Hüseyin'in İngilizlerle temasları henüz savaştan önce Şubat 1914'de başlamıştır. Şerif'in oğlu Abdullah -bu tarihte Meclis-i Mebusanda Mekke mebusuydu- İstanbul'a gitmek için Mısır'dan geçerken İngiliz Doğu İşleri Sekreteri Lord Kitchener ile görüşmüştür. Abdullah, Şerif Hüseyin'in azledilmesi ve bunun üzerine İstanbul ile aralarında bir çatışma çıkması hâlinde İngiltere'nin Şerif'e yardım edip etmeyeceğini sormuştur. Lord Kitchener'in bu soruya yanıtı ihtiyatlı olmuş, ülkesi ile Osmanlı Devleti arasındaki geleneksel dostluk bağları sebebiyle bu devletin iç işlerine müdahale etmelerinin mümkün olmadığını belirtmiştir¹⁵. Bununla beraber

¹² Ü. Gülsüm Polat, **Türk-Arap İlişkileri, Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)**, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s.58-59.

¹³ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s.49.

¹⁴ Kayalı, **a.g.e.**, s.200-201.

¹⁵ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s.63.

İngilizlerin bu teklifi bir kenara not ettiği şüphe götürmez. Şerif Abdullah Nisan 1914'de tekrar Kahire'den geçerken İngiliz Doğu İşleri Sekreteri Ronald Storrs_ile görüşerek teklifini yinelemiş, fakat olumlu yanıt alamamıştır.

I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla koşullar değişmiş, savaşın başlamasından iki ay sonra Eylül 1914'de İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'ın talimatıyla Kahire'deki İngiliz yetkililer ile Şerif Hüseyin arasındaki temaslar başlamıştır. Ali Efendi isimli bir ulak, 1914 Ekim ayında Kahire'den Mekke'ye gelerek İngiliz Doğu İşleri Sekteri Ronald Storrs tarafından yazılan bir mektubu Şerif Hüseyin'e vermiştir. Storrs mektubunda Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaşa girmesi durumunda Şerif Hüseyin'in ne yönde bir politika izleyeceğini sormuştur¹⁶. Şerif ulağa verdiği cevapta şunları söylemiştir;

“Bizim Osmanlı İmparatorluğu'na karşı taahhüt ve vecibelerimiz varsa, onların da bize karşı taahhütleri vardır. Onlar bizim hukukumuzda tecavüz ettiler. Bunun mesuliyeti, Huzur-ı İlahi'de kendilerine düşer. Biz de onların hukukuna riayet etmez isek, bundan yine kendileri mesuldür...¹⁷”

Şerif Abdullah, Ronald Storrs'a ulaştırması için ulağa bir mektup vermiştir. Bu mektupta; işbirliği için İngiltere'nin Arabistan'ın iç işlerine müdahil olmayacağına ve Osmanlı yönetiminden ya da dışarıdan gelen saldırılara karşı Şerif Hüseyin'i koruyacağına dair garanti istenmiştir¹⁸. Buna cevaben Lord Kitchener tarafından yazılan 31 Ekim 1914 tarihli mektupta Şerif Abdullah'ın istediği garantiler verilmiştir¹⁹.

Şerif Hüseyin 1914 Sonbaharında İngiliz yetkililerle yaptığı görüşmelerden sonra bir süre hareketsiz kalmış, 1915 ilkbaharında tekrar harekete geçerek Şam'daki milliyetçi cemiyetlerle ilişki kurmuştur. Şerif'in oğlu Emir Faysal Mekke'den İstanbul'a yaptığı yolculukta Şam'a uğramış, burada El-Fettat ve El-Ahd cemiyetlerinin üyeleri ile görüşmüştür. Faysal buradan İstanbul'a geçmiş ve İstanbul'da babasının Osmanlı yönetimine sadakatini ispatlama

¹⁶ George Antonius, **The Arab Awakening**. J.B.Lippincott Company, 1939, s.128-131.

¹⁷ Celal Bayar, **Ben De Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş, I**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s.15-16.

¹⁸ İsmail Köse, **İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı**, Kronik Kitap, İstanbul-Şubat 2018, s.79.

¹⁹ Köse, **a.g.e.**, s.80.

gayretine girişmiştir. Faysal'ın çabaları Şerif Hüseyin'in azledilme korkusu yaşadığının kanıtı sayılabilir²⁰.

İstanbul'da aradığı garantiyi bulamayan Faysal, dönüşünde tekrar Şam'a uğramış ve Arap ihtilalcileriyle bir araya gelmiştir. Görüşmelerde Faysal, bu cemiyetler tarafından hazırlanan Şam Protokolü'nden haberdar olmuştur. Protokole göre;

- Kuzeyde Adana-Mersin'den başlayıp, Birecik, Urfa, Mardin, Midyat, Cizre, İmadiye hattını takip ederek İran sınırına, doğuda İran sınırından İran Körfezi'ne, güneyde Hint Okyanusu'nda Aden'e ulaşan ve batıda Kızıldeniz ve Akdeniz'i takip ederek tekrar Mersin'e ulaşan bölgede bağımsız bir Arap Devleti kurulacak,

- Kapitülasyonlar kaldırılacak,

- Büyük Britanya ile kurulacak bağımsız Arap devleti arasında bir savunma anlaşması yapılacak,

- Büyük Britanya'ya ekonomik öncelik verilecektir²¹.

Arapçılara göre Suriye'de Araplardan teşkil edilmiş ordu birlikleri isyana hazırdır. Şam'da Arap cemiyetlerinden destek sözü alan Faysal derhâl babasını durumdan haberdar etmiştir. Şerif Hüseyin'in İngilizlerle pazarlığa başlaması aynı döneme denk gelmiştir.

I. Dünya Harbi'nin başlangıcından Hicaz İsyanı'nın başladığı Haziran 1916'ya kadar Şerif Hüseyin ile Kahire'deki İngiliz yetkililer arasında karşılıklı beş mektuplaşma olmuştur. Şerif tarafından Kahire'deki Ronald Storrs'a gönderilen 14 Temmuz 1915 tarihli mektupta Şam Protokolü'nde belirlenen bölgede Arap bağımsızlığından ve Arap halifeliğinden bahsedilmiştir²². Ancak Şerif'in talepleri İngilizler tarafından çok abartılı bulunmuş, Mısır Müstemele İdaresi Yüksek Komiseri Henry McMahon tarafından gönderilen 30 Ağustos 1915 tarihli cevapta halifeliğin Arap ırkına dönmesinin Londra tarafından desteklendiği ancak sınırlarla ilgili konuların

²⁰ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım, İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, I**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.249.

²¹ G. Antonius, **a.g.e.**, s.157-158.

²² Kral Abdullah, **a.g.e.**, s.96; Selahi R. Sonyel, "Albay T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Kışkırttı, İngiliz Belgelerine Göre", **Belleten**, C 51, S 199, Nisan 1987, s.237.

savaşın ateşi içinde ele alınmasının henüz çok erken olduğu belirtilmiştir. McMahon ayrıca Arapların henüz Türklere karşı harekete geçmediğinden şikâyet emiştir²³.

Şerif Hüseyin, McMahon'a gönderdiği 9 Eylül 1915 tarihli mektupta, İngilizlerin yukarıdaki cevabına karşı duyduğu hayal kırıklığını şöyle ifade etmiştir;

“...mektubunuzda göstermiş olduğunuz, soğuk ve tereddütlü tavrınız birbirinden ayrılma, birbirine soğuma ya da bu tür bir şey anlamına geliyor şeklinde anlaşılmaktadır... halkımız, güven duyduğu ve inandığı son merci olan ünü (dünyaya) yayılmış British İmparatorluğu ile ilk olarak sınır konusunun görüşülmesini gerekli görmektedir²⁴.”

Buna karşılık olarak McMahon tarafından gönderilen 24 Ekim 1915 tarihli mektupta İngiliz yönetimi muğlak ifadelerle ve belli şartlara bağlayarak Şerif'in taleplerinin bir kısmını kabul etmiştir²⁵. McMahon'a göre Mersin ve İskenderun bölgeleri ile Şam, Hama, Humus ve Halep'in batısında kalan bölgede yaşayanlar tam olarak Arap değildir ve Arap krallığı içine dâhil edilemez. Ayrıca İngiliz hükûmeti, müttefiki Fransa'nın çıkarlarını gözetmek durumundadır. McMahon yukarıdaki esasların kabul edilmesi durumunda Büyük Britanya'nın, Arap liderleri ile var olan anlaşmalarına ters düşmeyecek şekilde ve “Fransa'nın çıkarlarına zarar vermeden hareket etme serbestisine sahip olduğu yerlerde”, Şerif Hüseyin tarafından teklif edilen sınırlar içerisinde Arapların bağımsızlığını tanımaya ve desteklemeye hazır olduğunu bildirmiştir. Bu topraklarda kurulacak en uygun hükûmet şekli için İngiltere Araplara danışmanlık ile yardım yapacak ve hizmetlerini Arapların faydası için yürürlüğe koyacaktır²⁶. McMahon daha önceki mektubunda sınırlar konusuna girmekten kaçınmış ve bu konuyu savaş sonrasına bırakma isteğini dile getirmişti. Ancak 24 Ekim tarihli mektupta kendisini sınırlar konusunu ele almaya mecbur hissetmiştir. McMahon'un tavrındaki bu değişimde İngilizlerin Çanakkale Cephesi'nde düştüğü sıkıntılı durumun etkisi

²³ T.G. Fraser, A. Mango, R. Mcnamara, **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s.80; Antonius, **a.g.e.**, s.165-166.

²⁴ Köse, **a.g.e.**, s.120-121.

²⁵ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?**, Epsilon, İstanbul 2013, s.152-153.

²⁶ Antonius, **a.g.e.**, s.419-420.

yadsınamaz²⁷. Bununla beraber McMahon, İngiltere'nin Bağdat ve Basra bölgesindeki çıkarlarını, Arap liderlerle (Necd, Umman, Katar, Bahreyn ve Kuveyt emirleri) olan angajmanlarını ve Fransa'nın Suriye üzerindeki iddialarını özellikle vurgulayarak ancak bunlarla ters düşmeyecek bir sınır tespitine kapı açmıştır.

Şerif Hüseyin, Kahire'ye cevaben gönderdiği 5 Kasım 1915 tarihli mektubunda; İngilizlerin Mersin ve Adana konusundaki taleplerini kabul etmiş ancak Halep ve Beyrut bölgesi ve bunların sahil şeritleri için isteklerini tekrarlamıştır. Şerif'e göre bu bölgede yaşayan Hristiyan Arapların diğer Araplardan bir farkı yoktur. İngiltere'nin Bağdat ve Basra üzerindeki taleplerini ise 'şimdilik' kaydıyla kabul etmiştir²⁸.

McMahon, Şerif'in mektubuna 17 Aralık 1915 tarihinde verdiği cevapta Halep ve Beyrut konusunda Fransız çıkarlarını öne sürmüş, Irak konusundaki hassasiyeti bir kez daha vurgulamıştır²⁹. McMahon, Şerif'in çok önemseydiği bir garantiyi vermekten de geri durmamıştır. İngilizler, Arap halklarının bağımsızlığı yönünde temel bir şart bulunmayan bir barış anlaşmasını imzalamaya niyetli değildir ve 20 bin sterlin tutarında bir meblağ ortak davalarına yönelik çalışmalar için Şerif'e gönderilecektir³⁰.

Şerif Hüseyin, McMahon'a gönderdiği 1 Ocak 1916 tarihli mektubunda Halep ve Beyrut konusundaki İngiliz şartlarını "geçici" olarak kabul ettiğini bildirmiş³¹ İngilizlerle esaslar üzerinde anlaşığına kanaat getiren Şerif Hüseyin, 18 Şubat 1916 tarihli son mektubu ile isyan hazırlıklarını anlatmış ve maddi yardım talep etmiştir. Şerif, oğlu Faysal'ı bölgedeki isyanı örgütlemek üzere Suriye'ye gönderdiğini ve bu bölgeden 100.000'den fazla asker devşirebileceğini bildirmiştir³². Diğer oğlu Şerif Ali ise gerekli hazırlıkları yapmak için yeterli kuvvetlerle Medine'ye gitmiştir. Toplanacak isyancıların aylık ödemeleri için 50.000 pounda acilen ihtiyaç vardır. Ayrıca

²⁷ Eugene Rogan, **Osmanlı'nın Çöküşü, Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.319.

²⁸ Antonius, **a.g.e.**, s.421-422.

²⁹ Köse, **a.g.e.**, s.144.

³⁰ Antonius, **a.g.e.**, s.173.

³¹ Köse, **a.g.e.**, s.147; Ali Fuad Erden, **Çölde Son Türk Destanları, Suriye Hatıraları, II**, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s.456-457; Antonius, **a.g.e.**, s.426.

³² Fromkin, **a.g.e.**, s.179.

20.000 çuval pirinç, 150.000 çuval un, 3.000 çuval arpa, 150 çuval kahve, 150 çuval şeker, 5.000 adet tüfek ve yeterli cephaneye talep etmiştir³³.

Şerif Hüseyin-McMahon görüşmeleri incelendiğinde sınırlar konusunun muğlak bırakıldığı ve savaştan sonra ele alınmasının kabul edildiği görülür. McMahon, Fransa'nın Suriye konusundaki tasarruflarını özellikle vurgulamış, Şerif Hüseyin ise Fransa'nın konumunu savaş süresince geçerli olan geçici bir durum olarak kabul edeceğini bildirmiştir. Her iki taraf da bir an önce bir anlaşmaya varabilmek için uzlaşmacı bir tavır takınmıştır. Ancak savaş sonrası koşullarında İngilizler uzlaşmacı siyaseti sürdürme gereğini hissetmeyecekler ve Şerif Hüseyin görüşmelerde şerh düştüğü konularda istediği sonuçları alamayacaktır.

İngilizlerin Arap Yarımadası'ndaki girişimleri Şerif Hüseyin ile sınırlı kalmamıştır. İstanbul tarafından Mayıs 1914'de Necd Emiri olarak atanan İbn-i Suud, 26 Aralık 1915'te İngilizlerle gizli bir iş birliği ve yardımlaşma anlaşması imzalamıştır. Anlaşma öncesinde İngiliz istihbarat ajanı William Sheakespear, İbn-i Suud ile buluşmuş ve bir süre yanında kalmıştır. Bir görüşe göre Sheakespear'ın Ocak 1915'deki zamansız ölümü İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki desteğini Hicaz yerine Necd Bölgesi'nde aramasına engel olmuştur³⁴. Aralık 1915'te varılan anlaşma uyarınca İbn-i Suud İngiltere kontrolündeki emirliklere saldırmayacak ve Osmanlı Devleti'ne topraklarını üs olarak kullanılmayacaktır. Buna mukabil İngilizler Suud'un Necd'deki hâkimiyetini tanıyacaktır. İngilizler ayrıca Şerif Hüseyin ile girecekleri angajmanların bu anlaşmaya halel getirmeyeceğini taahhüt etmişlerdir. Yine anlaşmaya göre İbn-i Suud, 1.000 tüfek ve 20.000 sterlin alacaktır. Ayrıca aylık 5.000 sterlin ve düzenli tüfek desteği verilecektir³⁵. İbn-i Suud bu anlaşma karşılığında Hicaz İsyanı'na aktif olarak katılmamış ancak Şerif Hüseyin ile olan itilafına rağmen Osmanlı hükûmetine destek vermekten geri durmuştur³⁶.

³³ Köse, a.g.e., s.158-159.

³⁴ Polat, a.g.e., s.81.

³⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt III, Kısım 3, Ankara 1991, s.120-121; Köse, a.g.e., s.89.

³⁶ Cemal Paşa, İbn Suud'un İngilizlerle yaptığı anlaşmadan haberdar değildir. Suud'un harp boyunca silahla olmasa da Osmanlı Devleti'ni desteklediği kanaatindedir. Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s.192; Naci Kaşif Kıcıman, Fahrettin Paşa'nın İbn Suud'a yazarak beraberce Mekke'yi geri almayı teklif ettiğini, İbn Suud'un cevaben "Alman ve Avusturya İmparatorları benim

İngiliz yönetiminin Arap Yarımadası'ndaki diğer girişimleri Asir ve Yemen'de olmuştur. Bu bölgeler savaş öncesi dönemde sıklıkla isyanlarla anılmış ve Osmanlı birlikleri yıllarca süren isyan bastırma harekâtları yürütmüştür. 1911'de imzalanan Daan Anlaşması ile Yemen'de isyan hareketi sona erdirilmiş ancak özellikle Asir'de gerginlik devam etmiştir. İngiliz yönetimi, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Asir Bölgesi'ne hâkim olan Seyyid İdrisi ve Yemen Hâkimi İmam Yahya ile anlaşma gayretine girmiştir. İmam Yahya, Osmanlı yönetimine karşı İngilizlerle birlik olmaktan geri dururken Seyyid İdrisi İngilizlerle anlaşma yolunu seçmiştir. 30 Nisan 1915'te varılan anlaşmaya göre Seyyid kuvvetleri harp boyunca Türk birliklerine saldırılar düzenleyecekler, buna karşı İngilizler Asir Bölgesi'ni denizden gelebilecek bir tehdiye karşı muhafaza edecek, İdrisi kuvvetlerine para, silah ve mühimmat desteği sağlayacak, Asir limanlarındaki ablukayı kaldıracak ve savaş sonrası düzenlemelerinde Seyyid İdrisi'ye destek verecektir³⁷.

III. Savaşın İlk Yıllarında Şerif Hüseyin'in Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nu I. Dünya Harbi'ne sürükleyen Osmanlı-Alman ittifakı 2 Ağustos 1914'te imzalanmış, Osmanlı Devleti 29 Ekim 1914'de Karadeniz'deki Rus limanlarına baskın yaparak İttifak Devletleri yanında harbe dahil olmuştur. Harbe dahil olmasından sonra İstanbul'un aldığı ilk önemli karar "cihat ilanı" olmuştur. 11 Kasım 1914 tarihinde alınan cihat kararı, 14 Kasım'da halka duyurulmuş ve bütün dünya Müslümanlarından İttifak Devletleri'nin savaş mücadelesinin desteklenmesi istenmiştir. Cihat çağrısı bir yandan tüm Müslüman dünyaya seslenirken diğer yandan Osmanlı seferberliğine ülke içinde desteği artırmak amacını gütmüştür³⁸. Ancak Arap liderlerin çoğu cihat çağrısına soğuk yaklaşmıştır. Şerif Hüseyin kişisel desteğini taahhüt etmekle birlikte Hicaz'ın İngiliz ablukası altındaki sıkıntılı durumunu bahane ederek cihat çağrısına açıkça destek vermeyi reddetmiştir³⁹.

Hicaz'da yaşanan gelişmeler Sina-Filistin Cephesi'ndeki gelişmelerle doğrudan bağlantılı olmuştur. Sina-Filistin Cephesi'nde muharebeler Şubat

---

Emirliğime aid hududları tasdik etsinler, o zaman gelirim." dediğini yazar. (Naci Kaşif Kıcıman, **Medine Müdafaası, Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s.334.)

³⁷ Polat, **a.g.e.**, s.159.

³⁸ Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.68.

³⁹ Rogan, **a.g.e.**, s.313.

1915'te icra edilen Kanal Harekâtı ile başlamıştır. Süveyş Kanalı'na yönelik bir harekât fikri, henüz Osmanlı Devleti harbe girmeden önce Almanlar tarafından dile getirilmiştir⁴⁰. Kanala yönelik bir harekât fikri Osmanlı yönetimine cazip gelmiş ve Mısır'ın tekrar ele geçirileceği umutları yeşermiştir. Böyle bir harekâtın ciddi zorlukları olacağı bilinse de Osmanlı ordusunun Kanalı geçmesiyle Mısır'da İngilizlere karşı bir isyan başlayacağı umuduyla işe girilmiştir⁴¹. Nitekim Eylül 1914'de IV. Ordu kurulmuş ve kasım ayında Bahriye Nazırı Cemal Paşa bu ordunun başına getirilmiştir⁴².

I. Kanal Harekâtı'na hazırlık kapsamında Hicaz'daki birliklerin çoğu Kanal Cephesi'ne çekilirken Hicaz'ın savunması Mekke Emirliği'ne tevdi edilmiştir. Cemal Paşa, peygamber soyundan gelen ve İslam dünyası üzerinde belli bir prestiji olan Şerif Hüseyin ve oğullarının Kanal Harekâtı'na katılmasını özellikle arzu etmiştir. Böylece Osmanlı Sultanı tarafından yapılan cihat çağrısı destek bulacak ve İslam dünyası üzerinde etkili olacaktır. Hicaz'daki birliklerin başında Vehip Bey'in olması ve Kanal Cephesi'ne gönderilmesinden büyük bir memnuniyet duyan Şerif Hüseyin, emaretin de hecinsüvar birlikleriyle⁴³ harekâta destek vereceğini IV. Ordu Komutanlığına bildirmiştir⁴⁴.

Şerif Hüseyin bu süreçte Harbiye Nazırı Enver Paşa ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'yı aldatmak için büyük bir çaba harcamıştır. Şerif, Kanal Seferi'ne katılmak üzere 1.500 hecinsüvarlık aşiret kuvvetinin hazırlanmakta olduğu ve kendisinin de bu kuvvetle beraber sefere katılacağı konusunda onları ikna etmiş gözükür. Esasında bölgedeki Türk komutanlar Şerif'in niyetini sezmiş ve Cemal Paşa'yı bu konuda ikaz etmekten geri durmamışlardır. Ancak Cemal Paşa gerekli tedbirleri almaktan imtina etmiştir. Başkumandanlıktan gelen ve Hicaz'daki birliklerin büyük kısmının Kanal Seferi için Sina'ya kaydırılması ve Hicaz'ın savunmasının Mekke Emareti tarafından sağlanması hususundaki 6 Aralık 1914 tarihli emre karşı

⁴⁰ Friedrich Freiherr Kress von Kressentein, **Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s.17.

⁴¹ BOA, HR. SYS, 2109/7-12; **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I**, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013, s.146.

⁴² Behiç Erkin, **Hatrat (1876-1958)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s.151; Cemal Paşa ise hatıratında esasında Kanal Seferi'nden umutlu olmadığını iddia eder. (Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.183)

⁴³ Hecin devesi, dayanıklı ve süratli bir deve cinsidir. Bu deveyi kullanan süvarilerden oluşan birlikler hecinsüvar birlikleri olarak adlandırılır.

⁴⁴ Erden, **a.g.e.**, s.31-32.

Hicaz Kumandanı Vehib Bey, “Bizzat kendisinin de behemehâl harekete iştirak etmesinin (Vehip Bey’in de Sina’ya sevk edilecek birliklerle gitmesinin) Emir tarafından ısrar derecesinde arzu edildiğini” orduya bildirmiş ve şunları eklemiştir; “Emirin bir sözü bir sözüne uymaz. Emir İngiliz taraftarıdır.”

Kanal harekâtı için kaydırılacak Türk birlikleri ile beraber Şerif’in oğlu Ali komutasında bir aşiret kuvveti de Sina’ya hareket edecektir. Ancak Ali komutasındaki bu kuvvet, Hicaz’ın emniyeti bahane edilerek Medine’de kalacak ve Kanal Seferi’ne iştirak etmeyecektir. Benzer bir uyarı Hicaz Kumandanı Vekili Ahmed Bey tarafından da yapılmıştır⁴⁵. Cemal Paşa hatıratında Şerif Hüseyin’in isyan edeceğine inanmadığını itiraf eder⁴⁶.

Nitekim Kanal Harekâtı 14 Ocak 1915’de başlamış, 13 bin kişilik kuvvet zor şartlar altında Sina Çölü’nü geçerek 2 Şubat’ta Kanal’a ulaşmıştır. Ancak harekât planlandığı gibi icra edilememiş, çok küçük bir kuvvet Kanal’ı geçebilmiş ve bunlar da İngilizlere esir düşmüştür. Mısır’da başlayacağı düşünülen isyan ise gerçekleşmemiştir. Yaklaşık 1.300 kişi zayıat veren Osmanlı birlikleri Gazze’ye geri çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁷.

Kanal Harekâtı’nın başarısız olması, Kanal’a yönelik hareketlerin devam etmesine engel olmamıştır. Ancak Osmanlı cephelerindeki genel durum Kanal’a yönelik büyük çaplı bir girişime imkân vermemiştir. Bununla beraber küçük çaplı birliklerle yapılan saldırılar ve gemi trafiğini engel olma amacıyla mayın döşeme faaliyetleri 1915 yılı boyunca sürmüştür⁴⁸. Kanal’a yönelik ikinci taarruzun 1915 Sonbaharında yapılması planlanmıştır. Ama Alman birliklerinin sevkiyatında yaşanan gecikmeler nedeniyle ancak 1916 ortasında yapılabilmektedir ki bu dönem Şerif Hüseyin İsyanı’nın başladığı günlere denk gelir. 1916 Temmuz ayında harekete geçen Osmanlı birlikleri 4 Ağustos’ta Romani’deki İngiliz birliklerine taarruz etmiş fakat bu girişimden de olumlu sonuç alınmamıştır.

Cemal Paşa’nın Şerif Hüseyin’i Osmanlı’nın yanında savaşa dâhil etme gayretleri Kanal Harekâtı sonrasında da devam etmiştir. Cemal Paşa 28 Eylül

⁴⁵ Erden, a.g.e., s.32-33, 36-38.

⁴⁶ Cemal Paşa, a.g.e., s.268-269.

⁴⁷ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s.101-102.

⁴⁸ Erden, a.g.e., s.108, 114.

1915'te Başkumandanlığa yazdığı şifrede Şerif Hüseyin'in aşiret birliğinin ihtiyaçları için aylık 4.500 lira talep ettiğini, Emirin topladığı adamlardan beş yüz kişinin bizzat Faysal Bey kumandasında olarak derhâl Kudüs'e gelmesinin gerek İngilizler üzerinde bir tesir yapmak, gerek emirin oğlunun bir nevi rehine olması nokta-i nazarlarından lüzumlu gördüğünü bildirmiştir. Bu talep üzerine Faysal Bey 40 hecinsüvar ile Aralık 1915 sonunda Şam'a gelmiştir⁴⁹. Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'e yönelik takip ettiği siyaseti Başkumandanlığa gönderdiği 6 Temmuz 1915 tarihli şifrede şöyle açıklamıştır;

“Bidayetden itibaren Hicaz hakkında takip eylediğim meslek, Emareti dilgir etmemek (incitmek) şartıyla hükûmet zararına tevsi-i nüfuzuna mani olmak ve emaretin, maksad-ı asli olan Kanal seferi için bilfiil hizmet ve hareketini temin eylemek gayesinden ibarettir... Yine aynı mesleği takip edeceğime itimat buyurunuz⁵⁰.”

Esasında Şerif Hüseyin'in özellikle 1916 başından itibaren niyetini açığa vurduğu görülür. İngilizlerle temaslarından ve Osmanlı birliklerinin zor durumundan cesaret alan Şerif, Ocak 1916'da Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek genel af ve bölgesel muhtariyet istemiştir. Şerif, Tebuk'ten (Maan'ın 250 kilometre güneyinde) Mekke'ye kadar imtidad eden Hicaz mıntikasında idari muhtariyetinin kabul edilmesini, emaretin en büyük oğluna intikal etmek şartıyla ömrü müddetince ona verilmesini ve muhakeme edilmekte olan bazı Arap ekâbirinin (büyüklerinin) kabahatlerinin affedilerek Suriye ve Irak'a şamil olmak üzere genel af ilan edilmesini talep etmiştir⁵¹. Şerif Hüseyin taleplerinin karşılanmasıyla Arapların cihat çağrısına cevap vereceğini söylemiştir⁵².

Naci Kaşif Kıcıman'a göre de isyanı haber veren en önemli gelişme, Şerif Hüseyin'in Bab-ı Ali'ye yaptığı müracaat olmuştur. Kıcıman, hükûmetin harp gailisinin şaşkınlığı içinde vaziyeti, Arap isyan ve istiklal çalışmalarını takdir edemeyerek bu teklifi reddettiğini yazar⁵³.

İsyana giden yolda önemli bir olay da Şam'da bulunan -esasında rehin tutulan- Şerif Faysal'ın Hicaz'a gidişine Cemal Paşa tarafından izin verilmesidir.

⁴⁹ Erden, a.g.e., s.44.

⁵⁰ Erden, a.g.e., s.41.

⁵¹ Erden, a.g.e., s.50-51.

⁵² Kral Abdullah, a.g.e., s.100.

⁵³ Kıcıman, a.g.e., s.33.

Cemal Paşa, Nisan 1916'da gerek Şerif Hüseyin gerekse Faysal tarafından yapılan ricalar sonunda Faysal Bey'in Şam'dan ayrılmasına müsaade etmiştir. Faysal, Cemal Paşa'ya Medine'ye giderek kardeşi Ali ile buluşacağı ve Kanal Seferi'ne katılacak mücahidini alarak kısa zamanda Şam'a döneceği garantisini vermiştir. Ali Fuat (Erden) Bey'e göre, Cemal Paşa'nın Faysal'ın Şam'dan ayrılmasına izin vermesi büyük bir hatadır⁵⁴.

İsyan tarihi yaklaştıkça bölgedeki Türk komutanlardan gelen uyarılar da artmıştır. Medine Muhafızlığının 7 Mayıs 1331 (1916) tarihli telgrafında Şerif Ali'in tutumunun büsbütün değiştiği ve husumete döndüğü, Emirzadelerin halkı isyana tahrik ettikleri, Hicaz halkının İngilizlerin erzakıyla beslendiği ve faydanın ancak İngilizlerden geleceği yönünde propaganda yaptıkları, Yemen müfrezesinin Medine'den ayrılması için çaba sarf ettikleri, öncelikle demiryolunu ve telgraf hattını tahrip ederek muvasala ve muhabereyi kesmek niyetinde oldukları bildiriliyor, Yemen müfrezesinin şimdilik Medine'de alıkonulması ve Hicaz demiryolunu muhafaza etmek için acilen dört tabur gönderilmesi isteniyordu⁵⁵.

366

Cemal Paşa, bütün ikazlara rağmen “Emareti dilgir etmemek (incitmemek) şartıyla hükûmet zararına tevsi-i nüfuzuna mani olmak” siyasetine devam etmiştir. Fahrettin (Türkkan) Paşa, bu konuda Cemal Paşa'yı ikna etmenin mümkün olmadığını söyler⁵⁶. Kuşçubaşı Eşref Bey de Enver ve Cemal paşaları yaklaşan isyan konusunda uyardığını ancak dikkate alınmadığını ifade eder⁵⁷.

Cemal Paşa'nın bu konudaki düşüncesini, Medine'ye gönderilen XII. Kolordu komutanı Fahrettin Paşa'ya 10 Mayıs 1916 tarihinde verdiği emirde görmek mümkündür. Cemal Paşa, Medine muhafızı Basri Paşa'dan, Şerif Ali'nin şüpheli hareketleri, kabâil arasında hükûmet aleyhinde açıkça propaganda yaptığı ve Yemen müfrezesinin hareketine intizaren vakit kazanmak istediği yönünde bilgi aldığını ancak Emir-i Mekke'nin hükûmete karşı açıkça ve fiilen muhalif bir tavır alacağına pek ihtimal vermediğini, şayet böyle bir

⁵⁴ Erden, a.g.e., s.41.

⁵⁵ Erden, a.g.e., s.68-69.

⁵⁶ Nurer Uğurlu, **Yemen, Savaşanlar Anlatıyor**, Örgün Yayınları, İstanbul 2007, s.153-154.

⁵⁷ Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, Ercan Matbaası, İstanbul 1962, s.144.

hareket vaki olursa o vakit hükûmetin müdahale etmesi icap edeceğini belirtmiştir⁵⁸.

Ali Fuat (Erden) Bey, 20 Mayıs 1916'da Medine Muhafızı Basri Paşa'dan gelen şifrede, isyanın başlamak üzere olduğu ve ivedi dört tabur gönderilmesi talebinin yinlendiğini aktarır⁵⁹. Medine Muhafızı Basri Paşa tarafından gönderilen bu şifrede belirtilen “Yemen müfrezesi”, esasında “Stotzingen Misyonu” için tahsis edilen ve Yemen'e gidecek askerlerden oluşmaktadır. Alman Binbaşı Freiherr Othmar Von Stotzingen liderliğindeki altı kişiden oluşan misyon, bir Türk müfrezesi eşliğinde Yemen'e giderek burada bir propaganda ve istihbarat üssü kuracaktır. Misyon, şifrenin yazıldığı tarihte Medine'de bulunmaktadır. Kıcıman, Şerif'in Yemen müfrezesinin bir an önce Medine'den ayrılması için büyük çaba harcadığını söyler. Nitekim Basri Paşa'nın talebi kabul edilecek, üç piyade taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryasından oluşan müfreze şehirde kalarak Medine müdafaasına önemli katkı yapacaktır⁶⁰.

Nitekim Cemal Paşa, bir şeylerin ters gittiğinden şüphelenerek Hicaz Valisi Galip Paşa'ya Mekke'ye hâkim tepelerde ilave savunma mevzileri hazırlamasını emretmiştir⁶¹. Ayrıca 28 Mayıs 1916'da Fahreddin Paşa'yı Medine Kumandanlığı'na tayin etmiştir⁶². Ancak bu tedbirler yeterli olmayacaktır.

Cemal Paşa, Şerif'e karşı izlenecek hareket tarzını 20 Mayıs 1916'da şöyle açıklamıştır; Mekke Emiri'yle hükûmet arasında doldurulamaz bir uçurum açacak harekete hükûmet tarafından başlanmamasına fevkalade dikkat edilmeli fakat Şerif tarafından başlanacak olursa şiddetle mukabele

⁵⁸ Erden, **a.g.e.**, s.71-72.

⁵⁹ Erden, **a.g.e.**, s.74-75.

⁶⁰ Kıcıman, **a.g.e.**, s.34; Feridun Kandemir, **Fahrettin Paşa'nın Medine Müdafaası**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2006, s.79.

⁶¹ Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul 2003, s.134.

⁶² Süleyman Yatak, “Fahreddin Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XII. Cilt, İstanbul 1995, s.88.

edilmelidir⁶³. Ancak Cemal Paşa'nın "Emareti dilgir etmemek" siyaseti başarısız olmuş ve isyan önlenememiştir⁶⁴.

IV. Hicaz İsyanı ve Medine Müdafaası

Hazırlıkları harbin başından beri devam eden Hicaz İsyanı, 8-9 Haziran 1916'da Mekke'de başlamıştır. Hemen önceki günlerde isyana yönelik bazı haberler Mekke'deki Türk makamlarına ulaşmıştır. Ancak Hicaz Valisi Galip Paşa⁶⁵ astlarından gelen bütün uyarılara kulaklarını tıkamış, hatta onları bozgunculukla itham etmiştir⁶⁶.

Aynı günlerde Medine'deki birliğin komutanı Basri Paşa'nın, Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya başvurarak Ali ve Faysal'ı tutuklama talebi de karşılıksız kalmıştır⁶⁷. Bu koşullarda hazırlıksız yakalanan Türk birlikleri, isyanın başında etkili tedbirler alamamıştır. Cidde Limanı, İngiliz savaş gemilerinden yapılan atışların baskısı altında 16 Haziran 1916'da düşmüştür⁶⁸. Buna karşın Mekke'deki Türk birliklerinin savunması sayesinde şehir 7 Temmuz'a kadar direnmiştir. Şerif Hüseyin şehirdeki Türk kışlalarını düşürebilmek için İngilizlerden top istemek zorunda kalmış, Kahire'den Mısır topçu birliği gönderilmiştir⁶⁹. Taif'te bulunan Galip Paşa ise 22 Eylül 1916'da şehri teslim etmiştir.

Mekke'nin isyancılar tarafından ele geçirilmesi Enver ve Cemal paşalarda büyük bir şok yaratmıştır. Enver Paşa, Mekke üzerine bir harekât

⁶³ Erden, **a.g.e.**, s.79; Kıcıman, **a.g.e.**, s.35; Von Kress'e göre, "Türk idarecileri uzun müddetten beri Şerif'e güvenmenin doğru olmadığını biliyorlardı. Bundan dolayı Cemal Paşa genel valilik makamını işgal ettikten sonra Şerif'le iyi münasebetler sürdürmek ve ara bozabilecek her türlü bahane ve vesileden kaçınmak için son derece gayret sarf etmişti." Von Kress, 1916 ilkbaharında isyanın ayak seslerinin işitildiğini söyler ve bu koşullarda dahi Cemal'in tutumunu değiştirmemesine hayret eder; "Cemal daha o zaman bir felaketin kopmak üzere olduğunu iddia ediyordu. Fakat buna rağmen Şerif'in ricasını kabul ederek kendisine büyük miktarda para göndermesi anlaşılabilir bir durumdur." (Von Kress, **a.g.e.**, s.206.)

⁶⁴ Cemal Paşa hatıratında, Şerif Hüseyin'in isyan edeceğine inanmadığını itiraf eder; "Ben hiçbir zaman Mekke Şerifinin dürüst niyetine inanmamakla beraber, İslam Halifeliği'nin ebedi saadet veya felaketinin söz konusu olduğu böyle bir umumi harp sırasında, kişisel amaçları için bütün İslam âlemini esaret boyunduruğuna almak isteyen devletlerle ittifak ederek, Hilafet aleyhine isyan edeceğini ve memleketin her tarafında fitne ve fesat ateşleri tutuşturacağını katiben ümit etmezdim." (Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.268-269.)

⁶⁵ Galip Paşa, Mayıs 1915'ten beri Hicaz Vali ve Kumandanlığı görevindeydi.

⁶⁶ Kral Abdullah **a.g.e.**, s.107.

⁶⁷ Kıcıman, **a.g.e.**, s.35; Köse, **a.g.e.**, s.200.

⁶⁸ Uğurlu, **a.g.e.**, s.147.

⁶⁹ Kral Abdullah, **a.g.e.**, s.111.

düzenleyerek şehri kurtarmak düşüncesindedir. Cemal Paşa da bu fikre taraftardır⁷⁰. Ali Fuad (Erden) Bey, Enver ve Cemal paşaların Mekke'ye yönelik bir harekâta çok istekli olduğunu aktarır. Erden'e göre savaş koşullarında Mekke'ye bir sefer yapmak çok güçtür. Zira deniz yolu İngilizlerin kontrolü altındadır. Tarih boyunca Hicaz, Asir, Yemen seferleri denize dayanarak ve denize amudi yollardan içeriye doğru yapılmıştır. Harekât hedefleri Mekke, Taif, Ebha, Sa'de ve San'a sahilden ortalama 150 kilometre uzaktadır. İngilizlerin denize hâkim olduğu düşünüldüğünde Arabistan seferi yapmak adeta bir hayaldir. Bu coğrafi sebeplerden dolayı Mekke üzerine sefere girişmemek hikmet ve basiret gereğidir. Fakat harp yıllarında akıl ve hesap yerine hissiyat ve siyaset ön plana geçmiştir⁷¹.

Mekke'ye yönelik bir harekât çok arzu edilmekle beraber mütalaalar sonunda böyle bir hareket icra edebilmek için II. Kanal Seferi'nden vazgeçmek gerekeceği anlaşılmıştır. Zira Mekke Harekâtı için gerekli kuvvet ancak Kanal Cephesi'nden çekilebilirdi. Ayrıca mevcut demiryolu ile bu kuvveti Medine'ye nakletmek için en az 70 güne ihtiyaç vardır. Ali Fuat Bey, nihayetinde Enver ve Cemal paşaların Kanal Seferi'yle aynı zamanda bu harekâtın yapılamayacağını anladığını ve istemeyerek de olsa Eylül 1916'da bu işten vazgeçtiklerini ifade eder⁷².

İsyancıların 1916 yılı boyunca Medine ve civarındaki Türk birliklerine taarruzları hiçbir sonuç vermemiştir. Medine'ye yapılan tüm saldırılar Fahrettin Paşa komutasındaki birliklerin direnişi sayesinde akim kalmıştır⁷³. Aksine Medine çevresinde geniş bir alan isyancılardan temizlenerek kontrol altına alınmıştır. Türk birlikleri batıda Yenbu istikametinde 100 kilometre kadar ilerleyerek isyancıları püskürtmüştür. Ancak lojistik sıkıntılar ve personel takviyesi sağlanamaması sebebiyle bu birlikler 1917 başında Medine yakınlarına çekilmiştir⁷⁴. İsyancıların Türk birlikleri karşısındaki başarısızlığı İngilizleri hayal kırıklığına uğratmış, nitekim bedevilerden düzenli bir ordu oluşturma konusunda başarısız olduklarını anlamışlardır. Sir R.Wingate, 15 Aralık 1916'da Londra'ya yazdığı şifrede bu gerçeği itiraf etmiştir; "Türkleri

⁷⁰ Kandemir, a.g.e., s.50.

⁷¹ Erden, a.g.e., s.170-171.

⁷² Erden, a.g.e., s.172; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı (1914-1918)**, VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s.184-188.

⁷³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, VI, s.181-183.

⁷⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, VI, s.189-214.

karşılama (açık arazide Türklere karşı savaşma) kabiliyeti olan bir Arap gücü oluşturma ve bu gücü eğitime çabalarımız tamamıyla başarısız olmuştur⁷⁵.”

Medine'nin direnmesi neticesinde isyancılar kuzeyden Medine'ye ulaşan demiryolu hattına yönelik saldırılarını yoğunlaştırmıştır⁷⁶. Ali Fuad Erden'e göre İngilizler, amaçları göz önüne alındığında doğru bir strateji izlemişlerdir⁷⁷.

Emir Faysal'ın akıl hocalığını yapan İngiliz ajanı T.E. Lawrence da Medine konusundaki Osmanlı stratejisinin büyük bir hata olduğunu iddia eder. Fahrettin Paşa, Medine'nin çevresinde Arapların sadece şehri bombalamasını olanaksız kılabilecek uzaklıkta siperler kazarak korunan bir hat oluşturmuştur. Diğer askerler ise demiryolu boyunca Medine ve Tebuk arasında yer alan tüm su istasyonlarında var olan güçlü garnizonlara ve bu garnizonlar arasına kurulan daha küçük karakollara dağıtılmışlardır. Lawrence'a göre bu düşünülebilecek en yanlış savunma pozisyonudur⁷⁸. Lawrence, Medine'nin bir tuzak olduğunu söyler. İsyancılar Medine'yi almamalıdır, zira Türkler orada zararsızdılar. Hicaz demiryolu hattı da tam olarak kesilmemeli ancak sık sık saldırılarla Osmanlı birlikleri meşgul edilmelidir. Böylece Türkler, Medine ve demiryolu hattını korumakla uğraşırken isyancılar Arap dünyasının geride kalan büyük kısmında rahatça hareket edebilecekleridir⁷⁹.

Erden, hattın müdafaası için alınan tertibatı şöyle açıklar: Her istasyon, her köprü, her tünel, hat üzerindeki her mühim tepe 1 manga veya takım tarafından işgal edilmiştir. Bazı noktalarda ilaveten 1 makineli tüfek veya 1 top vardır. Mühim istasyonlarda, bilhassa su istasyonlarında 1 bölük, 2 makineli tüfek veya 2 top vardır. Vazifesi hattı tamir etmek olan şimendifer taburu da hatta dağıtılmıştır. Postaların arası devriyelerle nezaret edilmektedir. Bazı noktalarda yalnız gündüz postaları vardır. Bazı noktalarda da pusu mevzileri vardır. Bu müstahkem postalar sistemi, kordon sistemidir. Yani zayıf kuvvetlerle uzun bir hattın mutlak müdafaası sistemidir. Hatta karşı mühim bir tecavüz ve tahrip vukuunda 'imdat ve tamir trenleri' sevk edilir. Bu trenlerde asileri tart edecek kadar kuvvet, demiryolu ve telgraf hattını tamir

⁷⁵ Köse, **a.g.e.**, s.270.

⁷⁶ Ali Fuat (Erden) Bey, İngilizlerin planladığı bu saldırıların 1916 Ekim'inde başladığını yazar. Erden, **a.g.e.**, s.178.

⁷⁷ Erden, **a.g.e.**, s.293-301.

⁷⁸ Lawrence, T.E., **Bilgeliğin Yedi Sütunu**, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2015, s.189.

⁷⁹ Lawrence, **a.g.e.**, s.244.

edecek malzeme ve şimendifer kıtası gönderilir⁸⁰. Nitekim Erden de Hicaz demiryolunun açık tutulabilmesi için büyük bir mücadele verildiğini önemle vurgular⁸¹.

IV.1. Şerif Hüseyin'in İsyan Beyannamesi ve Propagandası

Döneme ait hatıralarda vurgulanan ortak olan bir yargı, Arap halkının Osmanlı Devleti aleyhinde ve İngiltere lehinde yoğun bir propagandaya tabi tutulduğudur. Şerif Hüseyin, isyanın başlaması ile bir beyanname yayınlarak isyandan İttihat ve Terakki Hükûmetini sorumlu tutmuştur. Bu beyannamede Şerif, Halife-Padişaha karşı cephe almaktan özellikle kaçınmış, İttihat ve Terakki Fırkasını dinsizlik ile suçlamaktan geri durmamıştır. Ayrıca isyan hareketinin hiçbir dış güce dayanmadığını söylemek ihtiyacını da hissetmiştir;

“İttihat ve Terakki Cemiyetinin zuhuruyla devlet işlerini eline alması ve esas itibarıyla kötü idaresi dâhili ve harici birçok karışıklıkların ortaya çıkmasına ve herkesin bildiği üzere birçok muharebelere sebebiyet vermiş, azamet ve şevket-i devleti haleldar eylemiş, bilhassa son harbe gereksiz atılmakla devleti gayet tehlikeli bir vaziyete sürüklemiştir ki izahtan müstağnidir... Osmanlı mevcudiyetinin birliği bozulmuş, bu suretle ahali malından, canından mahrum bırakılmıştır... İttihatçılar bu kadarla da iktifa etmeyerek Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile bütün Müslümanlar arasında yegâne bağ olan ‘Kitabullah’ ve ‘Sünneti Seniyye’yi ihlale cüret eylemişler... İslamiyet’in beş şartından birini yıkmaya kalkışmışlardır... İslam dini ve kavmimizin mukadderatını İttihatçıların eline oyuncak olarak bırakamayız⁸².”

Şerif Hüseyin, Eylül 1916’da bir beyanname daha yayınlarak İttihat ve Terakki Hükûmetine yönelik suçlamalarını sürdürmüştür. Şerif’e göre; Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu koşullar gereği harbe girmesi yanlış olduğu gibi İttifak Devletleri bloğunda harbe girmesi ayrı bir yanlıştır. Osmanlı yönetimi, bu büyük hataları yaparak Arapları isyana mecbur etmiştir. Esasen devletin mahvına ve Anadolu ahalisinin perişanlığına sebep olan İttihat ve Terakki mütegalibesidir. Onlar da Enver, Cemal, Talat ve adamlarıdır. Osmanlı Devleti’nin esas siyaset yolu büyük Osmanlı ricalinin

⁸⁰ Erden, a.g.e., s.250-251.

⁸¹ Erden, a.g.e., s.28.

⁸² Kıcıman, a.g.e., s.46-49.

tesis ettikleri siyaset yoludur ki İngiltere ve Fransa hükûmetleri ile daimi bir dostluktan ibarettir. Tarihte sabit olduğu üzere devlete büyük faydalar temin eden bu siyasetten ayrılmaya yegâne sebep, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleridir. Arap İsyanı, İttihat ve Terakki reislerine karşıdır. İsyanı her Müslüman destek vermektedir ve hatta Osmanlı Padişahı dahi bu kanaattedir⁸³.

Arapçılık hareketinin önemli isimlerinden Reşit Rıza da Mekke'de yayınlanan *El-Kible* gazetesinde yer alan konuşmasında isyanın Arapları Osmanlı Devleti'ni bekleyen kötü kaderden kurtarmak maksadıyla İttihat Terakki yönetimine karşı yürütüldüğünü şöyle izah etmekteydi:

“Devlet’i ve ricalini en iyi bilen kimselerden olan Emir, Devlet’in uçurumun eşiğinde olduğunu, mülfit İttihatçıların örfi ahkâmı ve askerî kuvvetlerini fikir ve gayret ehli kimseleri öldürmek, zengin olanların mallarını müsadere etmek suretiyle Arap milletini cezalandırmaya yönelik olarak kullandığını görmektedir. İttihatçılar böyle yapmakla Arapları işe yaramaz bir hâle sokmak istediler. Emir kendisini ve seçkin evlatlarını, bu kötü durumu ortadan kaldırmak ve tehlikeyle mücadele etmekle görevli addetti. Eğer bizzat Devlet’i de tehlikeden kurtarmaya gücü yetse, kuşkusuz bunu da yapardı... Fakat Devlet’i içerisinde bulunduğu durumdan kurtarma işi onun ve diğerlerinin takatinin üstündedir⁸⁴.”

Ali Fuat Bey, İngilizlerin isyanı yayabilmek için her türlü maddi imkânı kullandığını ve yoğun şekilde propaganda yaptığını aktarır;

“Un ve pirinç denizden geliyordu. İsyân, ‘deniz’in müttefiki idi. Urbani isyanı kışkırtmak için Hicaz halkının İngilizlerin erzakıyla beslendiğine, faydanın ancak İngilizlerden geldiğine dair Urbana propaganda yapılmıştı. ‘Mukaddes topraklar’ ahalisi Büyük Britanya Devleti tarafından işe edilmekte idi. O Büyük Britanya ki şiddetli abluka yüzünden Lübnan’ın, çoğu Hristiyan olan fukarası açlıktan ölürken Müslüman hicaz halkını alicenabane (!) beslemekte idi⁸⁵.”

Naci Kaşif (Kıcım) Bey ise İngilizlerin Bedevilere yönelik politikasının başarısına işaret eder;

⁸³ BOA, HR.SYS., DN.2316, GN.12; Kıcım, a.g.e., s.62-64.

⁸⁴ Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s.332-333.

⁸⁵ Erden, a.g.e., s.178-179.

“Bedevilerin Şerif’e iltihakı yahut Osmanlı Devleti’ne sadakati, insanlığın hiçbir kısmının azade kalamayacağı ve bilhassa o güç şartlar altında daha da ehemmiyet kazanan menfaat ve bilhassa iaş meselesinin etrafında dolaşmaya mecbur ve esas dairesinde içtimai ve iktisadi bir surette halledilmeye mahkûmdu⁸⁶.”

Kıcımın’a göre, Bedeviler yoğun propagandaya maruz kalmış, bunun neticesinde Osmanlı yönetimine bakışları menfi yönde değişmiştir. Hatta bu propaganda sonunda Türk birliklerini gayrimüslim olarak görmeye başlamışlardır⁸⁷.

Osmanlı Devleti aleyhinde yapılan propaganda, Medine’deki birlikler üzerinde de etkisini göstermiştir. Kıcımın, isyanın gelişmesiyle Arap neferleri arasında firarların başladığını söyler⁸⁸. Nisan 1918’de demiryolu hattının kesilmesiyle firarlar artış göstermiş, Fahrettin Paşa şöyle bir emir yayınlamak mecburiyetinde kalmıştır; “1. Ele geçirilen firariler tarafımdan verilecek emirle kurşuna dizilecektir. 2. Firariyi, firar hâlinde yakalayanlara on beş, teşebbüsü ihbar ve isnat edenlere beşer, bunları yakalayanlara da onar altın mükafat vereceğim.”

Kıcımın ayrıca Arap, Türk, Kürt ve Çerkez neferleri firara teşvik eden bazı asker ve sivillerin de idam edildiğini ifade eder⁸⁹.

İngiliz propagandası Hicaz’la sınırlı kalmamış, İngiliz ordusunun Filistin Cephesi’ndeki ilerleyişine koşut olarak Filistin ve Suriye bölgesinde de etkili olmuştur. Harp boyunca Suriye ve Filistin’in değişik bölgelerinde jandarma komutanlığı yapan Selahattin (Günay) Bey, bölgede Türkler aleyhine yoğun bir propaganda faaliyeti icra edildiğini, halkın Türkler aleyhinde zehirlendiğini, Türklerin kıpkızıl kâfir, katli caiz kimseler olduğuna inandırılmış olduğunu söyler⁹⁰. Ayrıca bölgesindeki Arap aşiretleri arasında kılık değiştirmiş İngiliz ve Fransızlar gördüğünü de aktarır⁹¹. Irak

⁸⁶ Kıcımın, a.g.e., s.110.

⁸⁷ Kıcımın, a.g.e., s.55.

⁸⁸ Kıcımın, a.g.e., s.115.

⁸⁹ Kıcımın, a.g.e., s.163, 169.

⁹⁰ Selahattin Günay, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.51.

⁹¹ Günay, a.g.e., s.87.

Cephesi'nde görev yapan Mehmet Sinan (Özgen) Bey'e göre de İngiliz propagandası işe yaramış ve Arap halkı Türkler aleyhine çevrilmiştir⁹².

IV.2. Cephe Koşulları

Hicaz Cephesi'ndeki muharebeler, esas olarak Mekke Şerifi Hüseyin liderliğinde isyan eden Araplara karşı verilmiştir. Yedek subay olarak harbe katılan Mehmet (Oral) Bey, bölgedeki mücadeleyle ilgili şunları ifade eder;

“Kendi idare ve toprağımızda bulunduğumuz hâlde, bir düşman arazisinde bulunup harp etmekten daha fena bir vaziyette bulunuyorduk... Bu hain Arap ve Bedeviler ise kendi tebaamız, kendi dinimiz, kendi mekteplerimizde, asırlardan beri ekmeklerimizle perverde oldukları hâlde, kalbimizin içeresinde bekleyen âdeta bir ev hırsız gibi gece gündüz fırsat bekliyorlar ve kahpelikle hareket ediyorlardı. Her zaman tren yolu ray demirlerinin altına tahrip kalıpları koyup, üzerinden trenin geçtiği zaman infilak edip, berhava ederek içerisinde bulunan asker, zabıt, çoluk, çocuk her kim olursa olsun, kâmilen feci surette telef ve şehit ediyorlardı⁹³.

Osmanlı ordusunun kronik lojistik sıkıntısı bu cephede de kendini hissettirmiştir. Bölgenin aşırı sıcak ve kurak havası, yeterli ikmal ve ulaştırma imkânlarına sahip olmayan birlikler üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. Naci Kıcıman, askerın mücadele etmek zorunda olduğu iklimi şöyle tarif eder: Gölgede hararet 50 derece, güneşte 70 dereceye kadar çıkmaktadır. Böyle bir güneş altında bulunmamış olanlar için bunun şiddetini takdir etmek mümkün değildir. Öyle ki insan ceketinin düğmesine dahi elini süremez. Askerin üstüne giydiği gömlek adeta ateştedir, vücudu yakar. İşte böyle bir günde güneş altında yürümek mecburiyetinde kalınırsa göz kapaklarının kapanmadığı pek acı bir surette hissedilir⁹⁴.

Mehmet (Oral) Bey, bu koşullarda ölüm oranının çok yüksek olduğunu söyler. Temiz su temininin imkânsızlığı ve şiddetli sıcağın etkisiyle birliğindeki ölüm oranı %20'yi bulmuştur. Oral, tabur karargâhının bulunduğu küçük tepenin

⁹² Mehmet Sinan Özgen, **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları**, Yay. Haz. Servet Aşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.111.

⁹³ Mehmet Oral, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleeri ve Esaret Anıları**, Yay. Haz. Salih Özkan, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.136-137.

⁹⁴ Kıcıman, **a.g.e.**, s.95.

arkasında kısa zamanda büyük bir mezarlık oluştuğunu yazar. Maan'dan Medine'ye kadar uzanan demiryolu hattı boyundaki karakollarda bulunan askerler, sebzesizlikten iskorbüt hastalığına yakalanmakta, bunlar arasında da %20 oranında ölüm olmaktadır⁹⁵.

Ali Fuad Erden de hat boyunca uzanan karakolların lojistiğinde ciddi sıkıntılar yaşandığını şöyle izah eder; “Karakollarımız yoksulluk içinde idiler. Demiryolu üzerinde su noktaları çok azdı. Karakollara lazım olan su, özel su vagonları vasıtasıyla haftada bir dağıtılırdı ve depolar içinde saklanırdı. Taze sebze ve taze yemiş nadirdi⁹⁶.” Naci (Kıcımın) Bey de Erden'i doğrular; “Artık kıtalar kuvvetten düşmeğe başlamıştı. Vazife çok ağırdı. Bir karakolda ancak 7-8 asker bulunabiliyordu. Bunlar da suları ve yiyeceklerini arkalarında taşımağa ve aynı zamanda süngü başında nöbet beklemeye mecbur idiler⁹⁷.”

Yaşanan erzak sıkıntısı, birlikler üzerinde çok olumsuz etki etmiş, mevcutlar azalırken kalan askerler de günden güne takatten düşmüştür.⁹⁸ Yetersiz beslenme sonucu takatten düşen kıtalarda, hastalıklar süratle yayılmıştır. Naci Kaşif Kıcımın sıtma, iskorbüt, bağırsak iltihabı ve İspanyol nezlesinin en çok görülen hastalıklar olduğunu söyler. Hastaneleri dolduran hastaların yüzde doksan, doksan beşini sıtmalar teşkil etmektedir. İlk iki sene içinde ve ‘demiryolu kapanmadan önce kıtalara muntazam kinin verildiği cihetle sıtmanın bir dereceye kadar önüne geçilmiştir. Fakat yolların kapanması ve kuşatmanın başlaması üzerine, mevcut kinin miktarının yetersiz olması nedeniyle dağıtılan miktar azaltılmış, bu miktarda hastalığın tedavisine yetersiz kalmıştır. Bunun neticesi olarak, erler ve subaylarda görülen vakaları yavaş yavaş müzmin bir hal almış ve mühim miktarda zayiata sebebiyet vermiştir. İskorbüt hastalığı ise özellikle demiryolu üzerindeki askerlerde yaygın görülmüştür. Kıcımın, bir taburun ayda yaklaşık yüz elli neferini iskorbütten hastaneye gönderdiğini aktarır⁹⁹.

Alay Komutanı Ahmet Nuri (Diriker) Bey ise şunları aktarır;

⁹⁵ Oral, **a.g.e.**, s.130, 133.

⁹⁶ Erden, **a.g.e.**, s.29.

⁹⁷ Kıcımın, **a.g.e.**, s.118.

⁹⁸ Kıcımın, **a.g.e.**, s.118.

⁹⁹ “Zavallı kahramanlar seneler ve mevsimlerin sıcak ve soğuşun yıpratmış ve kaç senedir hudutlara siper yaptıkları mübarek vücutlarını ‘Cennet-ül Baki’ mezarlığının obur midesine atmak mecburiyetinde kalyorlardı.” (Kıcımın, **a.g.e.**, s.227.)

“Alayca Gayer’de bulunduğumuz esnada iâşe hususunda çok müşkülât çektik. Zabitan ve efrat birçok zaman deve eti, yağsız mercimek yediler. İskorpitten alay efradı hayli hastalandı. Efrada sayı ile hurma verilir, çekirdekleri toplanarak su içine konur, bir müddet sonra hayvanlara verilir. Birçok beygirler açlıktan kum yiyorlardı, sancılanarak ölüyorlardı¹⁰⁰.”

Nisan 1918’de demiryolu hattının kesilmesi ile su ve erzak sıkıntısı içinden çıkılamayacak bir hâl almıştır. Kıcıman, Mart 1918’de günlük erzağın 350 gram un, 1 gram çay, 10 gram şeker, 165 gram bulgur, 3 gram zeytinyağı, 15 gram kavurma olduğunu aktarır. Günlük erzak Haziran ayında 200 gram un, 325 gram hurma, 1 gram çay, 80 gram bulgur, 30 gram et kurusu ve 20 gram tuza düşmüştü. Ağustos ayında un istihkakı 100 grama, Kasım ayında 80 grama indirilmiştir¹⁰¹. Mehmet (Oral) Bey ise hattın kapanmasından sonra yaklaşık bir sene boyunca günde 80 gram peksimetle yaşamak zorunda kaldıklarını yazar¹⁰². Oral, askerin açlıktan çekirge, yılan, ayı, köpek ve hatta hayvan leşi yemek zorunda kaldığını da ekler¹⁰³.

376

Ali Fuat (Erden) Bey, çekirge salatasının Hicaz Karargâhının tabldotuna resmen dahil olduğunu söyler¹⁰⁴. Kıcıman, Türk askerinin ilk başlarda çekirge yemekten çekindiğini ancak Fahrettin Paşa’nın bu konudaki gayreti ile buna alıştırıldığını aktarır¹⁰⁵. Kıcıman, açlık nedeniyle bölge halkı tarafından insan eti yendiğine dahi şahit olmuştur¹⁰⁶.

İâşe meselesi, insanlar için olduğu kadar havyanlar içinde büyük bir sorun teşkil etmiştir. Kıcıman, topçu ve süvari birlikleri ile mekkari kollarında bulunan bu değerli hayvanların açlıktan telef olduğunu yazar¹⁰⁷. Yine Kıcıman’a göre bütün imkânsızlıklara rağmen müdafaanın devam edebilmesinde bölgede yetişen ‘hurma’ meyvesinin büyük etkisi olmuştur. Bazen tane tane pirinç pilavının içine atılmış, bazen ezilerek az miktarda un

¹⁰⁰ **Cephelerde Bir Ömür, Ahmet Nuri Diriker Paşa’nın Hatıratı**, Yay. Haz. Ahmet Diriker, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s.57.

¹⁰¹ Kıcıman, **a.g.e.**, s.151, 183, 295, 333.

¹⁰² Oral, **a.g.e.**, s.147-148.

¹⁰³ Oral, **a.g.e.**, s.152, 155.

¹⁰⁴ “Kumandan, subaylarla birlikte kendisi de çekirge salatası yedi.” (Erden, **a.g.e.**, s.193.)

¹⁰⁵ Fahrettin Paşa tarafından çekirge yemenin dinen münasip olduğu, çekirge ile yapılan yemeklerin sağlıklı ve lezzetli olduğunu açıklayan 20 Temmuz 1918 tarihli emri için bk. Kıcıman, **a.g.e.**, s.180-182.

¹⁰⁶ Kıcıman, **a.g.e.**, s.118-119.

¹⁰⁷ Kıcıman, **a.g.e.**, s.231-232.

ile helva yapılmıştır. Hurmadan pekmez imal eden, sirkesini çıkararak ve hatta rakısını yapanlar dahi olmuştur. Ona göre Seferi Kuvvet, Medine müdafaasındaki şan ve şerefin büyük bir kısmını toprağın lütuf ve ihsanı olan hurmaya borçludur¹⁰⁸.

IV.3. Medine'yi Tahliye Düşüncesi

Hicaz İsyanı'nın başlamasından sonra Medine'nin tahliyesi konusu iki defa gündeme gelmiştir. Konu ilk olarak Şubat 1917'de gündeme gelmiş, Enver ve Cemal paşalar arasındaki görüşmeler sonucunda tahliyeye karar verilmiştir. Enver ve Cemal paşalar, Fahreddin Paşa'nın Hicaz konusundaki aşırı hassasiyeti nedeniyle savaşın genel durumunu kavrayamadığı kanaatindeydiler. Bu nedenle Fahreddin Paşa'nın yerine başka bir komutanın atanması düşünülmüştür. Komutanlık için önce İsmet (İnönü) Bey'in, müteakiben de Mustafa Kemal Paşa'nın ismi gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa 16 Şubat 1917'de ordu kumandanlığı salâhiyeti ile Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığına atanmış ve 23 Şubat'ta Şam'a gelmiştir. Ancak burada yapılan görüşmede sadece Medine'deki birliğin komutanlığını kabul etmemiş, Maan'dan itibaren bütün kuvvetlerin komutasının kendisine verilerek bağımsız bir ordu komutanı olarak görevlendirilmesini talep etmiştir¹⁰⁹.

Ali Fuat (Erden) Bey, Medine'nin tahliyesi kararını duyduğunda Mustafa Kemal Paşa'nın fikrini değiştirdiğini ve bu görevi reddettiğini ifade eder¹¹⁰. Bu durumda Hicaz'ın tahliyesine Fahrettin Paşa komutasında Mart 1917'de başlanması kararlaştırılmıştır. Cemal Paşa, 17 Mart 1917'de Fahrettin Paşa'ya şu şifreyi göndermiştir; "Medine'nin tahliyesi ve Hicaz Kuvve-i Seferiyesinin, anavatanın müdafaasında kullanılmak üzere Filistin'e celbi Başkumandalık Vekili Paşa hazretleri tarafından emir buyurulmuştur."

Fahrettin Paşa, 19 Mart'ta yazdığı cevapta tahliyeye muhalif olduğunu ve bu emir karşısındaki üzüntüsünü açıkça dile getirmişti; "...Medine'nin anavatandan bilhassa Filistin'den ayrı görülmesine ve... ansızın Medine'yi tahliyeye karar verilmiş olmasına mütehayyir ve katiyen muhalifim."

¹⁰⁸ Kıcıman, a.g.e., s.196.

¹⁰⁹ Erden, a.g.e., s.319-320.

¹¹⁰ Erden, a.g.e., s.323-324.

Ali Fuad (Erden) Bey'e göre, Fahreddin Paşa kahraman bir asker ve ateşli bir vatanseverdir. Ancak Medine ve Hicaz konusundaki hassasiyeti, harbin stratejik önceliklerini görmesine engel olmuştur¹¹¹. Ancak Hicaz'ın tahliyesi meselesinde özellikle politik kaygılar ön plana çıkmıştır. Böyle bir tahliye hükûmet aleyhinde büyük bir kampanyaya neden olabileceği gibi isyanının geniş bir alana yayılmasına da neden olabilecektir. Nitekim Padişah Mehmet Reşat bu kararı büyük bir tepkiyle karşılamış, Medine'nin tahliyesi durumunda halifelik ve padişahlıktan istifa edeceğini söylemiştir. Talat Paşa da Padişah'ın arzusuna uygun olarak, Medine'nin mümkün olduğu kadar elde tutulması, sadece Filistin Cephesi'nde ihtiyaç duyulan kuvvetin geri alınması kanaatinde¹¹². Ali Fuad (Erden) Bey, Talat Paşa'nın bu konuda Enver Paşa'ya şunları yazdığını nakleder;

“Sevkülceyş noktasından beyan-ı mütalaa edemeyeceğim. Vaziyet-i harbiye neyi icap ettiriyorsa onu emir ve icra buyurunuz... (Ancak) Eğer vaziyet-i askeriye müsait ise Medine'de gayet cüz'i bir kuvvet terk edip mühim kuvvetleri hat boyuna alarak hattı muhafaza ve ledelicab Medine'yi müdafaa etmek ve mümkün olduğu kadar Medine'yi terk etmemek en muvafık olur¹¹³.”

Nitekim 1917 yılı Mart ayı sonunda Hicaz'ın tahliyesi kararından vazgeçilmiştir. Ali Fuat (Erden) Bey'e göre bu askerî açıdan bir hatadır ve sorumlusu Enver ve Cemal paşalardır¹¹⁴. İsmet (İnönü) Bey'e göre de Medine'nin tahliye edilmemesi, Filistin Cephesi'nin kaybedilmesinde önemli bir etken olmuştur. Medine ile Suriye arasındaki irtibatın muhafazasına çalışmak ve günden güne muntazam şekil almaya başlayan Arap tecavüzlerine karşı koymak askerî ve coğrafi bakımdan lüzumsuz ve faydasızdır. Fakat hükûmet siyasi olarak Hicaz'ın tahliyesini büyük bir mesele olarak görmüştür. Nitekim Hicaz'ın zamanında boşaltılmaması, Medine'nin kurtulmasına fayda vermemiş fakat Suriye'nin de beraber kaybedilmesine yardımcı bir unsur olmuştur¹¹⁵.

¹¹¹ Erden, **a.g.e.**, s.194-195, 328, 332.

¹¹² Yüksel Nizamoglu, “1917 Yılında Hicaz Cephesi: Arap İsyanının Yayılması ve Medine'nin Tahliye Programı”, **Bilig**, S 66, Yaz 2013, s.127-128.

¹¹³ Erden, **a.g.e.**, s.334-335.

¹¹⁴ Erden, **a.g.e.**, II, s.339, 464; Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, **Yıldırım**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s.10.

¹¹⁵ İsmet İnönü, **Hatıralar**, I, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985, s.125.

Medine'nin tahliyesi konusu, Filistin Cephesi'ndeki gelişmeler nedeniyle Kasım 1917'de tekrar gündeme gelmiştir. Filistin'de İngiliz taarruzları Mart 1917'de başlamış, 26 Mart'ta I. Gazze Muharebesi gerçekleşmiştir. Gazze'yi ele geçirmek için icra edilen taarruzlar Osmanlı birlikleri tarafından püskürtülmüştür. İngilizler 17 Nisan'da tekrar Gazze'ye taarruz etmişler ancak yine başarı sağlayamamışlardır¹¹⁶. 1917 yazında cephede önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Osmanlı birlikleri General Eric von Falkenhayn komutasında yeni kurulan Yıldırım Orduları Grubu altında yeniden teşkilatlanmıştır. Ancak yeni teşkil edilen Grup da cephede istenen sonuçların alınmasını sağlayamamıştır. Nitekim 31 Ekim 1917'de başlayan İngiliz taarruzu başarılı olmuş, III. Gazze Muharebesi'nde mağlup olan Osmanlı birlikleri Kudüs'ün kuzeyine çekilmek zorunda kalmıştır¹¹⁷. Bu gelişmelere paralel olarak Kızıldeniz kıyısındaki El-Vecih Ocak 1917'de, Akabe ise aynı yılın Temmuz ayında Şerif Faysal kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş ve isyan Maan'a ulaşmıştır. Akabe Limanı, Kızıldeniz'in kuzeyindeki son noktadır ve Sina Çölü'nün doğu kenarında bulunmaktadır. Şehir, stratejik konumu nedeniyle özel önem taşımaktadır. Akabe'nin kaybıyla, İngilizler için Hicaz ile Sina cephelerinin bağlantısı sağlanmıştır. İngilizlerin Arap isyancılarla doğrudan bağlantı kurmaları, Medine ve demiryolu hattındaki Osmanlı kuvvetlerini çok zor duruma düşürmüştür. Akabe, isyancılar için önemli bir üs hâline gelmiş, Faysal kuvvetleri doğrudan Filistin'deki İngiliz orduları komutanı General Allenby'nin emrine girmiştir. Gelen bilgiler, isyancıların Maan'da toplandıkları ve İngilizlerle birlikte Suriye üzerine yürüyecekleri yönündedir. Bu gelişmeler üzerine Enver Paşa, Kasım 1917'de bir kez daha Medine'nin tahliyesini emretmiştir. Bu emre göre şehirde Fahreddin Paşa'nın kumandasında bir alay kalacak, diğer kuvvetler ise Filistin Cephesi'ne çekilecektir. Ancak Filistin Cephesi'ndeki gelişmeler ve lojistik önceliklerin Filistin'e tahsisi nedeniyle tahliye planı uygulanamamıştır¹¹⁸. Medine'ye ulaşan son tren 8 Nisan 1918'de gelmiş ve 10 Nisan'da şehirden ayrılmıştır. Nisan 1918'de kuşatma altına alınan Türk birlikleri, harbin sonuna kadar Medine'de kalmıştır.

Osmanlı ordusundaki Almanlar, Medine'nin savunulması konusundaki ısrarı şiddetle eleştirmiştir. Yıldırım Orduları Grup Komutanı Liman von Sanders'e

¹¹⁶ Erickson, a.g.e., s.223-225.

¹¹⁷ Erickson, a.g.e., s.237-239.

¹¹⁸ Nizamoğlu, a.g.m., s.139-141.

göre Medine’de savunmaya devam edilmesi ve bu uğurda Hicaz Demiryolu’nu koruma gayreti askerî açıdan bir hatadır¹¹⁹.

Filistin Cephesi’nde 8. Kolordu Komutanlığı yapan Kress von Kresstein’e göre Hicaz İsyanı’nın asıl tehlikesi Bedevilerin teşkil edeceği silahlı birlikler değildir. Asıl önemli olan Medine ve buraya giden demiryolu hattının muhafazası uğruna Filistin Cephesi zararına kullanılan kaynaklardır¹²⁰. Ali Fuat Bey ise Hicaz hattının muhafazası konusunda Von Kress ile arasında geçen bir konuşmayı şöyle aktarır;

“Bir gün Von Kress Bey’e Hicaz hattında asilerin yaptıkları büyük ölçüdeki tahribatın kâmilten tamir edildiğini söylemişim. O, bu tamirati adeta manevi bir cinayet saymış ve barbarca bir açık kalplilik ile ‘İnşallah gelecek defa asiler o kadar büyük tahribat yaparlar ki tamir etmeye muvaffak olamazsınız. Bu sayede Medine’den kurtulmuş oluruz’ demişti¹²¹.”

IV.4. Gizli Anlaşmaların Açıklanması Karşısında Şerif Hüseyin’in Tutumu

Savaş yılları boyunca Ortadoğu’nun savaş sonrası durumunu belirleyecek iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlar 1916’da imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ve Kasım 1917’de açıklanan Balfour Deklarasyonu’dur.

Bilindiği gibi Sykes-Picot Anlaşması, 16 Mart 1916’da İngiltere ve Fransa arasında yapılmış ve Orta Doğu topraklarının bu iki ülke arasında paylaşımını konu almıştır. Antlaşmaya göre Fransa ve İngiltere’nin istedikleri doğrultuda doğrudan veya dolaylı yönetimi tesis edebilecekleri Mavi ve Kırmızı bölgeler oluşturulmuştur. Fransa’nın kontrolü altında kalacak olan Mavi bölge; İskenderun, Lazkiye, Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Kilikya ile Orta-Güneydoğu Anadolu’nun büyük kısmından; İngiltere’nin kontrolüne bırakılacak olan Kırmızı bölge ise Basra Körfezi’ne kadar Bağdat vilayetinin büyük kısmı ile Akdeniz’de Akka’nın güneyindeki küçük bir sahil diliminden müteşekkildir. Bunun dışında İngiltere ve Fransa nüfusu altında kalacak iki kuşak belirlenmiştir. Fransa’nın nüfuzu altında kalacak A bölgesi; Şam, Hama, Humus, Halep ve Musul’u ihtiva etmektedir. İngiltere’nin nüfuzu

¹¹⁹ Liman von Sanders, **Türkiye’de Beş Yıl**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.279-280.

¹²⁰ Von Kress, **a.g.e.**, s.202-203.

¹²¹ Erden, **a.g.e.**, s.191.

altında kalacak B bölgesi ise; Şam'ın güneyinden Kerkük'ün kuzeyine çekilecek bir hattın güneyini oluşturmaktadır. İngiltere ve Fransa, tayin edilen A ve B nüfuz bölgelerinde bir Arap şefinin hükümdarlığı altında müstakil bir Arap devleti veya Arap devletleri konfederasyonunu tanımaya ve himaye etmeye hazırdırlar. Filistin ise Kahverengi bölge olarak adlandırılmış ve burada uluslararası bir yönetim oluşturulması öngörülmüştür¹²².

İngiltere'de 1916'da iş başına geçen Loyd George Hükûmeti, Siyonist hareketle yakın ilişkiler kurmuştur. Londra'nın bu ilişkiden önemli beklentileri vardır. Öncelikle ABD ve Rus Yahudilerinin desteğini alabilmek hedeflenmiştir. Londra'ya göre Rus Yahudileri savaş koşullarında iç karışıklıklar yaşayan Rusya'nın harbe devamında etkili olabilecektir¹²³. Amerikan Yahudileri ise İngiliz savaş çabasına önemli maddi destek sağlamaktadır.¹²⁴ Ayrıca Filistin'in kontrolü, İngiliz İmparatorluğu'nun bekası açısından stratejik önemde görülmeye başlanmıştır. Loyd Goerge'ye göre Mezopotamya ile birlikte ele alınırsa Filistin İngiltere'ye, Mısır'dan Hindistan'a uzanan karayolunu sağlamakta ve Afrika ile Asya imparatorluklarını birleştirmektedir. Britanya'nın Doğu Alman Afrika'sını ele geçirmesiyle İngiliz kontrolündeki topraklar Cape Town'dan Süveyş'e kadar genişlemiştir. Filistin ile Mezopotamya'nın da eklenmesiyle İngiliz kontrolü İran'dan Hindistan yoluyla Burma ve Malaya'ya ve Pasifik sömürgeleri olan Avustralya ve Yeni Zelanda'ya kadar uzanacaktır. 1917'de Britanya İmparatorluğu'nun Atlantik'ten Pasifik Okyanusu ortalarına kadar uzanan zincirinde eksik olan halka Filistin'dir¹²⁵.

Bu bağlamda İngiliz yönetimi, 2 Kasım 1917 tarihinde neşrettiği Balfour Deklarasyonu ile Filistin'de bir 'Yahudi yurdu' kurulmasına destek vereceğini beyan etmiştir. Bu beyan, İngilizlerin Şerif Hüseyin'e verdiği sözlerle uyuşmamaktadır. Ancak Hüseyin, isyanın bağlı olduğu silah ve altın desteğinin devamı uğruna bu duruma razı olmuştur. Suriye'nin ileri gelenleri deklarasyonu tepkiyle karşılarken Şerif Hüseyin göze batacak kadar sessiz kalmıştır. Adeta Balfour Deklarasyonu'nun sonuçlarına gözlerini kapatmış gibidir¹²⁶. Ocak 1918'de İngiliz Arap Bürosu Müdürü David Hogart ile yaptığı

¹²² Kılınçkaya, **a.g.e.**, s.95-96.

¹²³ İsmail Köse, "The Loyd George Government of The UK: Balfour Declaration The Promise For a National Home to Jews (1916-1920)", **Belleten**, C 82, S 294, Ağustos 2018, s.732.

¹²⁴ Fromkin, **a.g.e.**, s.256.

¹²⁵ Fromkin, **a.g.e.**, s.245.

¹²⁶ Fraser vd., **a.g.e.**, s.136.

görüşmede “Siyonist taleplerine herhangi bir itirazı olmayacağını” söylemiştir¹²⁷. Ayrıca destekçilerini deklarasyonun Arap bağımsızlığını kısıtlamayacağına ikna etmeye çalışmış ve oğullarına da bu işle görevlendirmiştir¹²⁸. Değnilmesi gereken diğer bir olay ise Dünya Siyonist Teşkilatının lideri Chaim Weizmann’ın 1918 başında Filistin’e gelerek Faysal ile görüşmesidir. Weizmann’a göre Faysal’ın asıl hedefi Suriye’dir ve Filistin ile ilgilenmemektedir. Görüşmeye katılan İngiliz subayı Yarbay Joyce’a göre “(Faysal) eğer İtilaf Devletleri’ni kendisinin Suriye üzerindeki iddiasını desteklemeleri konusunda etkileyecekse Yahudi Filistin’ini kabul edecektir¹²⁹.”

1917 sonunda iki önemli olay Osmanlı yönetimini Şerif Hüseyin ile temasa geçmeye sevk etmiştir. Bunlar İngiltere tarafından Balfour Deklarasyonu’nun açıklanması ve Rusya’da yönetimi ele geçiren Bolşevikler tarafından Sykes-Picot Anlaşması’nın ifşa edilmesidir. Bunun üzerine Cemal Paşa tarafından Faysal’a ve Hüseyin’in ordu komutanı Cafer al-Askeri’ye birer mektup gönderilerek bir uzlaşma girişiminde bulunulmuştur. Cemal mektubunda isyan eden Arapların İngilizler tarafından nasıl aldatılmış olduklarının artık ortaya çıktığından bahisle Arap vilayetlerine tam muhtariyet verilmek şartıyla bir uzlaşma teklifi yapmıştır. Bu teklifi reddeden Şerif Hüseyin, Cemal’in girişimini İngilizlere bildirmekten geri durmamıştır¹³⁰.

Enver Paşa da Şerif Faysal’la uzlaşmak için girişimde bulunmuştur. 11 Mayıs 1918’de Suriye Valisi Tahsin Bey’e gönderdiği yazıda Şerif Faysal ile iletişim kurulmasını, bağımsızlıktan bahsedilmemek kaydıyla Osmanlı Devleti’ne bağlılığının sağlanması ve Arap aşiretlerinin devlet tarafına çekilmesi için gayret gösterilmesini istemiştir. Enver Paşa bu hususta IV. Ordu Komutanlığına talimat verdiğini de eklemiştir¹³¹.

¹²⁷ Köse, **a.g.e.**, s.47; Bu görüşmede Hogart İngiliz hükûmetinden Arap bağımsızlığını garanti eden bir mesaj getirmiştir; “Müttefik kuvvetler Arap ırkının bir kez daha dünyada bir millet olabilmesi için kendilerine tam bir fırsat verilmesi hususunda kararlıdır. Bu ancak kendilerinin birleşmesiyle başarılabilir. Birleşik Krallık ve müttefikleri bu nihai hedefi göz önünde bulunduracak politikalar izleyeceklerdir.” Hogarth’a göre Hüseyin sunulan formülü istekli bir şekilde kabul etmiş ve Yahudilerin tüm Arap topraklarına gelişini memnunlukla karşıladığını söylemiştir. (Dawn, **a.g.e.**, s.126-127.)

¹²⁸ Antonius, **a.g.e.**, s.269.

¹²⁹ Fromkin, **a.g.e.**, s.276-277.

¹³⁰ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.151-153.

¹³¹ **BOA**, DH. ŞFR, 87/97, **Osmanlı Belgelerinde Suriye**, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013, s.426.

Osmanlı yönetiminin isyancılarla anlaşma girişimlerine karşı Şerif Faysal tarafından öne sürülen şartlar oldukça ağır olmuştur. Faysal, Haziran 1918'de verdiği cevapta Türklerin Medine'den ve Güney Amman'dan çekilmesini, Anadolu ve Rumeli'de görev yapan Arap subayların Suriye'ye dönerek Arap ordusuna katılmasını, ortak düşmana karşı savaşacak Türk ve Arap ordularına kendi kumandanlarının komuta etmesini, Suriye'nin gelecekteki konumunun Prusya, Avusturya ve Macaristan modeli gibi dizayn edilmesini, Suriye'deki tüm yiyecek ve ikmal maddelerinin burada bırakılmasını ve Arap ordusunun kendi kontrolüne bırakılmasını talep etmiştir¹³².

Cemal Paşa'nın Şerif'le uzlaşma girişiminden kaygılanan İngiliz yönetimi harekete geçmiş ve Şerif'e gerçek durumu yansıtmayan garantiler verilmiştir. Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Reginald Wingate bir telgrafla, ifşa edilen Sykes-Picot belgelerinin Müttefik Devletler arasında zorlukları önlemeye yönelik eski bir görüşme ve geçici bir mutabakat zaptından ibaret olup bir anlaşma teşkil etmediğine dair teminat vermiştir¹³³. Görünen o ki Şerif Hüseyin de bu garantilere inanmaya meyillidir. Bir ihtimal, Orta Doğu'da savaş bitince geleneksel İngiliz-Fransız rekabetinin tekrar ortaya çıkacağına, bu durumda Sykes-Picot Anlaşması'nın hükümsüz kalacağına ve İngilizlerin Arapların tarafında olacağına kendini inandırmıştır¹³⁴.

IV.5. Harbin Sonu ve Medine'nin Teslim Olması

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmiştir. Mütarekenin 16. maddesine göre Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki bütün garnizonlar en yakın İtilaf Komutanlığına teslim olacaktır. Ancak Fahrettin Paşa buna razı olmamıştır. Paşa, İstanbul'a yazdığı cevapta, Medine Kalesi'nin herhangi kaleye benzemediğini, şehrin kutsiyeti hasebiyle 'Hilafet' sıfatının mesnedini teşkil ettiğini ve asırlardan beri 'Halife' ve 'Hakan' namına muhafaza ve müdafaa olunan Makam-ı Mukaddes'in tahliye ve teslimi için ancak İrade-yi Seniye'ye itaat edilebileceğini ve başka şekilde hiçbir emri kabul edemeyeceğini bildirmiştir¹³⁵. Fahrettin Paşa, mütareke koşullarına uyması konusunda kendisini ikaz için Aralık 1918'de İstanbul'dan gönderilen Yüzbaşı Ziya Bey'i de iyi karşılamamıştır. Fahrettin Paşa, Ziya Bey'e şunları söylemiştir: "Burası yalnız bir kale değil Medine'dir.

¹³² Polat, *a.g.e.*, s.135.

¹³³ Antonius, *a.g.e.*, s.257.

¹³⁴ Fraser vd., *a.g.e.*, s.137.

¹³⁵ Kıcımın, *a.g.e.*, s.353; Uğurlu, *a.g.e.*, s.188.

Kucağında Peygamberin mukaddes türbesini taşıyan Medine-i Münevvere'dir. Onu İslam Halifesine, yüksek efendilerine karşı isyan eden küçük bir haydut şebekesine veya bir İngiliz yüzbaşısına teslim edemem¹³⁶.”

Bununla beraber Kuvve-yi Seferiye komuta kademesinin tamamı Fahrettin Paşa ile aynı fikirde değildir. Erkan-ı Harp Reis Vekili Emin Bey, etrafına topladığı kıtalarla Fahrettin Paşa'ya karşı bir harekete girişmiştir. Emin Bey, Ocak 1919'da bir beyanname yayımlayarak kıtaları Fahrettin Paşa'ya karşı itaatsizliğe teşvik etmiştir. Beynamede; 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandığı, hükûmetin gerek telsizle gerekse İstanbul'dan gönderilen Yüzbaşı Ziya Bey vasıtasıyla teslim olunması konusunda talimat verdiğini ancak Fahrettin Paşa'nın mütareke koşullarına uymayı reddettiği belirtilmiştir¹³⁷.

Fahrettin Paşa, Mütareke hükümlerine göre İstanbul'dan verilen talimatlara rağmen teslim olmayarak iki buçuk ay kadar daha Medine'yi müdafaa etmiştir. Ancak kıtaların büyük kısmının kendisine karşı harekete geçmesiyle direnci kırılmış, Padişahın emrini bizzat tebliğ etmek üzere İstanbul'dan gönderilen Necmettin Molla, Paşa'yı ikna edebilmiştir. Komutayı Albay Necib Bey'e devreden Fahrettin Paşa, Ravza-i Mutahhara yakınında bir medresede istirahatete çekilmiş ve buradan çıkmayacağını beyan etmiştir. Ancak Necib Bey ve etrafındakiler tarafından zorla şehirden çıkarılmıştır. Nitekim Şerif Abdullah'ın kuvvetleri 13 Ocak 1919'da Medine'ye girmiş, böylece Mondros Mütarekesi'nden yetmiş iki gün sonra şehir teslim olmuştur. İngilizler tarafından esir alınan Fahrettin Paşa Mısır'a götürülmüş, altı ay Mısır'da tutulmuş, müteakiben 'harp suçlusu' olarak Ağustos 1919'da Malta'ya götürülerek iki yıl da burada tutulmuştur¹³⁸.

¹³⁶ Salahi Sonyel, “İngiliz Belgelerine Göre Medine Müdafii Fahrettin Paşa”, *Bulleten*, C 36, S 143, 1972, s.351-352.

¹³⁷ Kıcıman, *a.g.e.*, s.357-362.

¹³⁸ Yatak, *a.g.m.*, s.88; Uğurlu, *a.g.e.*, s.204-220.

SONUÇ

XIX. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Arap nüfus arasında milliyetçi bir bilinçlenmenin geliştiği bir gerçektir. Ancak Arapçılık akımı çok sınırlı bir grup içinde kalmış ve Arap nüfusun genelinde karşılık bulmamıştır. Harp yıllarına kadar Arapçılığın talepleri Osmanlı Devleti bünyesinde özerk bir yönetim şeklinde olmuştur. Ancak harp koşullarında bu durum değişmiş ve bağımsızlık arzusu ön plana çıkmıştır. 1916 Haziran'ında başlayan Şerif Hüseyin İsyanı, Arapçılık hareketiyle bazı bağlantılar kurmuştur. Bununla beraber Hüseyin'i isyana iten temel saik Arap milliyetçiliği olmamıştır. Hicaz İsyanı esas olarak ayrıcalıklarını ve özerkliklerini tehdit altında gören Haşimilerle merkezî bir devlet yaratmak isteyen Osmanlılar arasındaki güç çatışmalarından çıkmıştır.

Şerif Hüseyin, Arap nüfusun yaşadığı topraklarda bir Arap krallığı ile halifelik makamını kendi üzerinde birleştirmeyi planlamıştır. Bu amaçla İngilizlerle yakın bir iş birliğine girmiş ve ciddi anlamda destek almıştır. Bununla beraber isyanı Arapçılık ideolojisi terimleriyle tanımlamamış ve Osmanlı padişahına -yani halifeye- karşı doğrudan tavrı almaktan kaçınmıştır. Hicaz İsyanı harp sonuna kadar devam etmiş ancak Arap nüfus arasında geniş bir destek bulamamıştır. Harbin sonuna kadar gerek Suriye'de gerekse Arap nüfusun yaşadığı diğer topraklarda bir ayaklanma görülmemiştir. İsyanın başarısı ve milliyetçi bir nitelik kazanması ancak Osmanlı ordularının 1918 Eylül'ündeki mağlubiyetiyle mümkün olmuştur.

Gerek Osmanlı yönetimi gerekse Suriye'deki ordunun komuta kademesi isyanın gelişini görememiş, bu nedenle devlet Hicaz İsyanı'na hazırlıksız yakalanmıştır. Hicaz'ın büyük kısmı isyancıların kontrolüne girerken demiryolu hattının son durağı olan Medine şehri harbin sonuna kadar direnmiştir. Medine savunması çok zor şartlarda gerçekleştirilmiş olsa da harbin genel seyri içerisinde stratejik bir yanlış olarak değerlendirilmiştir. Ancak gerek siyasi gerekse duygusal nedenlerle Medine'den vazgeçilememiştir. Bu koşullarda isyan kuzeye doğru yayılmış ve harp sonuna kadar İngiliz ordularının Filistin'deki ilerleyişiyle paralel hareket etmiştir. Hicaz İsyanı, Arap nüfus arasında geniş bir destek bulamamasına ve hiçbir zaman Şerif Hüseyin'in iddia ettiği kuvvete ulaşamamasına rağmen Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ndeki savaş çabası üzerinde çok olumsuz etki

yapmıştır. Hicaz Cephesi, zaten çok kısıtlı olan Osmanlı kaynaklarının bir kısmını yutarak Filistin Cephesi'ndeki mağlubiyete de zemin hazırlamıştır.

İntihal Taraması <i>Plagiarism Detection</i>	Bu makale intihal taramasından geçirildi. (https://intihal.net/) <i>This paper was checked for plagiarism. (https://intihal.net/)</i>
Etik Beyan <i>Ethical Statement</i>	Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. <i>There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.</i>
Yazar Katkıları <i>Author Contributions</i>	UA (% 65) EA (% 35)
Açık Erişim Lisansı <i>Open Access License</i>	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. <i>This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License</i>

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım, İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri I**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Allawi, Ali A., **Irak Kralı I. Faysal**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Antonius, George, **The Arab Awakening**, J. B. Lippincott Company, 1939.

Arslan, Emir Şekip, **Bir Arap Aydınım Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı Anıları**, Çatı Kitapları, İstanbul 2005.

Bayar, Celal, **Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş I**, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt III, Kısım 3, Ankara 1991.

Beşikçi, Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı (1914-1918), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Cephelerde Bir Ömür, Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı, Yay. Haz. Ahmet Diriker, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010.

Dawn, C. Ernest, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, Yöneliş, İstanbul 1998.

Erden, Ali Fuad, **Çölde Son Türk Destanları, Suriye Hatıraları, II**, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Erickson, Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir, **Yıldırım**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

Erkin, Behiç, **Hatırat (1876-1958)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

Fraser, T.G., Mango, A., Mcnamara, R., **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?**, Epsilon, İstanbul 2013.

Günay, Salahattin, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, I, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985.

Kandemir, Feridun, **Fahrettin Paşa'nın Medine Müdafaası**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2006.

Kayalı, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Kıcımın, Naci Kaşif, **Medine Müdafaası, Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?**, Sebül Yayınevi, İstanbul 1994.

Kılınçkaya, M. Derviş, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.

Köse, İsmail, "The Loyd George Government of The UK: Balfour Declaration The Promise For a National Home to Jews (1916-1920)", **Bellekten**, C 82, S 294, Ağustos-2018, s.727-754.

Köse, İsmail, **İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı**, Kronik Kitap, İstanbul-Şubat 2018.

Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?**, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

Kressentein, Friedrich Freiherr Kress von, **Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Kutay, Cemal, **Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, Ercan Matbaası, İstanbul 1962.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Lawrence, T.E., **Bilgeliğin Yedi Sütunu**, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2015.

Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar**, Ağaç Kitabeyi Yayınları, İstanbul 2009.

Nizamoğlu, Yüksel, “1917 Yılında Hicaz Cephesi: Arap İsyanının Yayılması ve Medine’nin Tahliye Programı”, **Bilig**, S 66, Yaz 2013, s.123-148.

Oral, Mehmet, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk’ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleri ve Esaret Anıları**, Yay. Haz. Salih Özkan, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, IV. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1032-1036.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Suriye, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013.

Özgen, Mehmet Sinan, **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey’in Harp Hatıraları**, Yay. Haz. Servet Aşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Polat, Ü.Gülsüm, **Türk-Arap İlişkileri, Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)**, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Reşid Rıza, **İttihad-i Osmani’den Arap İsyanına**, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Rogan, Eugene, **Osmanlı’nın Çöküşü, Ortadoğu’da Büyük Savaş (1914-1920)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Sanders, Liman von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Sonyel, Selahi R., “Albay T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğu’na Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Kışkırttı, İngiliz Belgelerine Göre”, **Bellekten**, C 51, S 199, Nisan 1987, s.231-255.

Sonyel, Selahi R., “İngiliz Belgelerine Göre Medine Müdafii Fahrettin Paşa”, **Bellekten**, C 36, S 143, 1972, s.333-375.

Stoddard, Philip H., **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul 2003.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. ŞFR., 87/97 (11 Mayıs 1918).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS., 2316/12 (09 Eylül 1916).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS., 2109/7-12 (09 Şubat 1915).

Uğurlu, Nurer, **Yemen, Savaşlar Anlatıyor**, Örgün Yayınları, İstanbul 2007.

Yatak, Süleyman, "Fahreddin Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, XII. Cilt, İstanbul 1995, s.87-89.